

van dit in feite onmenselijke onderkomen voor gastarbeiders zou eigenlijk verboden moeten worden.' Zij geven grenzen aan: 'Mijns inziens kun je als samenleving een dergelijke troep niet langer accepteren.' Zij uitten hun vrees: 'moeten er geen spijkers met koppen worden geslagen voordat de gemeente aan de schandpaal wordt genageld?' Het gemeentebestuur noemt de huisvesting 'absurd slecht'.

Uiteindelijk wordt gekozen voor nieuwbouw op het bestaande terrein, te ontwikkelen door de werkgever. Het is er nooit van gekomen: onwil en bureaucratie werden ingehaald door 'natuurlijk verloop', gezinshereniging en tijdelijke noodoplossingen die soelaas boden zonder dat bestaande regelgeving in het gedrang kwam. Om de laatste achterblijvers te huisvesten komt de werkgever uiteindelijk over de brug met diverse reguliere woningen waar arbeiders in groepjes worden ondergebracht. Bij de herhuisvesting koos de gemeente, eigenaar van het woningbedrijf, voor spreidingsbeleid. Schoorvoetend komt men in actie. Nadat negen woningen zijn toegewezen in het kader van gezinshereniging en één persoon ergens anders een woning heeft gekregen, constateert de ambtenaar: 'Ten opzichte van andere buurgemeenten is dit veel. Is het wel juist, verhoudingsgewijs gezien, dat we op deze manier doorgaan? Wordt het aantal woningen wat Nieuwkoop toewijst niet te groot ten opzichte van andere gemeenten? Het valt mij op dat diegenen die een woning is toegewezen veelal buiten Nieuwkoop werken.'

Vanaf 1974 gingen burgers uit het dorp zich inzetten voor betere huisvesting. Er werd een Werkgroep Buitenlandse Werknemers opgericht met als doel om het proces van gezinshereniging te begeleiden en de integratie te bevorderen. Sleutelfiguren uit de Marokkaanse gemeenschap, een vertegenwoordiger van de gemeente en betrokken burgers zaten in deze Werkgroep. Men organiseerde verschillende activiteiten. Zo kreeg elk gezin begeleiding, meestal van een vrijwilligster uit het dorp. Een andere activiteit was Nederlandse les voor vrouwen en activiteiten voor vrijetijdsbesteding.

Pamperen

Aad van Montfoort is zo'n dertig jaar werkzaam bij de gemeente Nieuwkoop als beleidsmedewerker welzijn en onderwijs. Vanuit die functie houdt hij zich bezig met het dossier migranten. Hij vertelt over de veranderingen in het beleid van de gemeente:

'Vooral in het begin, in de jaren zestig en zeventig was de gemeente aan het "pamperen", er werd veel tijd en subsidie in de migranten gestoken. Er was draagvlak om in te zetten op verbetering van de positie en integratie van migranten. De werkgroep liep hierbij regelmatig tegen cultuurverschillen op, bijvoorbeeld dat de vrouwen niet alleen ergens naar toe mochten gaan. De werkgroep werd geleidelijk omgevormd tot Islamitisch Culturele Vereniging (ICV). Dit was een moeizaam proces, omdat de Nederlandse manier van organisatieopbouw en vergaderen niet automatisch werd overgenomen. Zo werd de Islamitisch Culturele Vereniging, zeker in verhouding tot andere verenigingen, dik gesubsidieerd. Dit terwijl zij hun plannen nauwelijks uitvoerden. De activiteiten van de vereniging bleven hangen in de viering van het Suikerfeest. De gemeente had in die tijd ook het voornemen om een Marokkaanse beleidsmedewerker in dienst te nemen, voor het contact met de Marokkaanse ge-

meenschap. Bij gebrek aan geschikte kandidaten is dit nooit gebeurd. De houding van de gemeente veranderde in de loop der jaren naar meer gematigd. Dit is misschien ook gewoon een landelijke ontwikkeling. De positieve en betrokken houding van de inwoners van Nieuwkoop tegenover de arbeidsmigranten in de jaren zeventig veranderde met de economische recessie in de jaren tachtig. Veel Marokkaanse werknemers werden ontslagen, ze kwamen in de WW of in de bijstand en al snel ontstond het beeld dat Marokkanen lui zijn en steun trekken. De gemeente zou nu niet meer bedenken om speciaal een Marokkaanse beleidsmedewerker te werven. Maar er werken nog steeds geen Marokkaanse medewerkers bij de gemeente, ook niet in andere functies en dat is wel een teken van zwakte! De rol van de gemeente bij andere groepen migranten is altijd veel kleiner geweest dan bij de Marokkaanse groep. Dit heeft ook te maken met organisaties als Vluchtelingenwerk die zich voor de andere groepen inzetten. De Islamitisch Culturele Vereniging had in eerste instantie een ruimte in bruikleen gekregen van de gemeente. Toen deze ruimte door brand verloren ging, kreeg de ICV geen vervangende ruimte. De gemeente wilde graag dat verschillende generaties binnen de vereniging zouden samenwerken, maar er was een generatieconflict. Uiteindelijk heeft de ICV vijftien jaar geleden zelf een noodlokaal gekocht. De Marokkaanse jongeren mochten de zolder gebruiken. Dit liep niet goed en de jongeren werden weggestuurd. De Marokkaanse gemeenschap in Nieuwkoop is nog steeds vrij geïsoleerd. Het integratievermogen van nationaliteiten die later zijn gekomen, is veel groter, mede door een hoger opleidingsniveau. Er is vanuit de gemeente veel geïnvesteerd in de Marokkaanse gemeenschap, maar met beperkte resultaten. Vrouwen zijn opvallend weinig geëmancipeerd. Daarnaast wordt er door burgers ook wel snel naar Marokkaanse jongeren gewezen als er problemen zijn. In de jaren tachtig kwamen een paar gezinnen uit Vietnam, bootvluchtelingen. Zij waren in aantal veel kleiner en hoger opgeleid dan de Marokkaanse arbeidsmigranten. Op de Vietnamese bootvluchtelingen is vanuit de gemeente nooit zo ingezet. Nog later kwamen Surinamers en Joegoslaven en nu zijn er vooral veel Poolse arbeidsmigranten in Nieuwkoop.'

| 197

Kerstmaaltijd

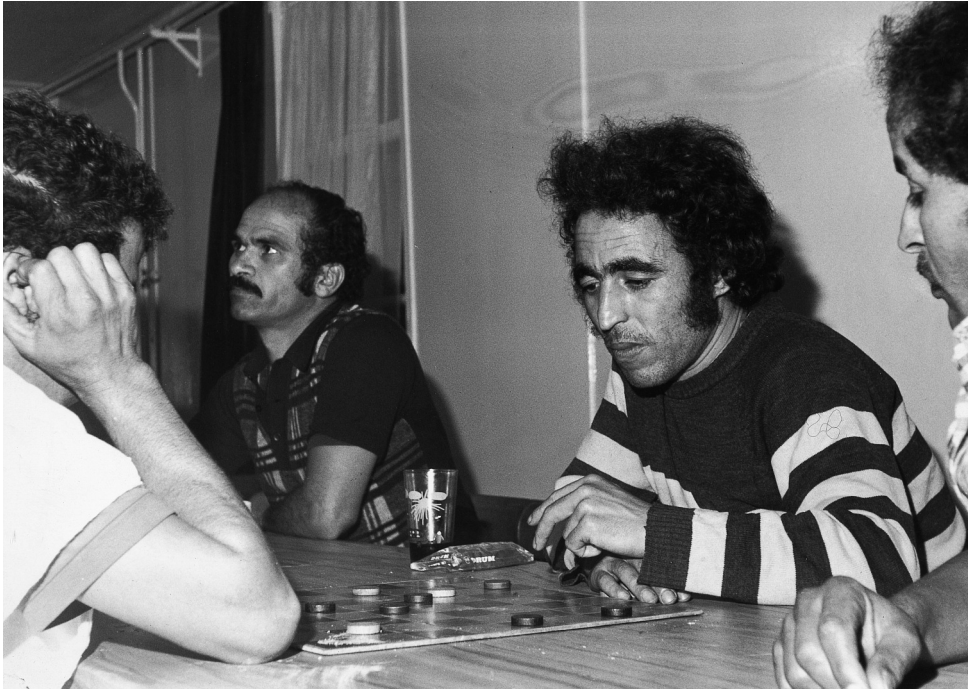
De secretaresse van de VVW in Nieuwkoop was op het idee gekomen: een kerstmaaltijd speciaal voor de gastarbeiders uit het dorp. Ze had al gauw vele anderen meegekregen. De zusters van de Heilige Hartstichting stonden voor de gelegenheid hun eetzaal en keuken af. De kok van het bejaardencentrum wilde wel koken, de werkgevers betaalden en vijf meisjes uit het dorp boden zich spontaan aan voor de bediening. Geassisteerd door twee Marokkanen – of was het omgekeerd, opperde een pientere journalist – bereidde de kok een op rituele wijze geslachte geit als hoofdschotel. De meisjes bedienden de twintig aanwezige gastarbeiders als volleerde serveersters. Tussen de gangen door trad de dertienjarige Arno Turk uit De Kwakel op met goocheltrucs. Hij toverde glazen limonade uit een lege kist en een levende marmot uit een pannetje. Zelf had hij er net zoveel plezier in als de gasten. Er heerste een opgewonden, vrolijke stemming.

Bron: *Rijn & Gouwe*, 29 december 1969.

Ter Aar

Vlakbij Nieuwkoop ligt het dorp Ter Aar. Aan de Westkanaalweg 168 staat de boerenhoeve *Wilhelmina's hoeve*, ooit eigendom van boer 'oude' Willem Visser. Rond 1970 werd de boerderij gekocht van de toenmalige eigenaar de heer Kwakernaak, door de conservenfabriek van C.N. v.d. Pijl NV. Bij deze fabriek waren sinds 1967 buitenlandse werknemers in dienst. Van der Pijl bouwde de hoeve om tot een onderkomen voor dertig Marokkaanse arbeiders. Een timmerman deed het grove werk en zelf maakte van der Pijl het af. 'De heer P.W. van der Pijl, firmant, heeft er honderden uren doorgebracht om samen met de heer Jan Wouters het huis van boerderij te veranderen in een modern en comfortabel onderkomen voor dertig Marokkanen.' In de voormalige stal werden aan de ene kant tien slaapkamers ingericht voor drie personen per kamer; aan de andere kant kwamen toiletten, douches, wasbakken 'voor een heel stel tegelijk' en een keuken. Deze werd al gauw bestierd door een Marokkaanse kok, de heer Aschouwblou. 'Daar heeft deze donkere man zijn handen aan vol, maar hij kan het en verdient van zijn landgenoten alle lof.' Er werd centrale verwarming aangelegd en er kwam een recreatiezaal, waar Nederlandse les werd gegeven. 'Het bleek in het eerste jaar al dat deze mensen voor het werk in de fabriek heel goed geschikt waren en dat ze zelfs wel wat konden leren om een meer verantwoordelijke taak op zich te nemen. Zo zien we nu Achmed Solah Chaib werkzaam als heftruckchauffeur en dat gaat prima, zo verzekerde ons Van der Pijl. De taalmoeilijkheden gaven nogal eens aanleiding tot misverstanden hoewel reeds bij de eerste groep een jongeman was die Frans kon spreken. (...) Zo waren deze arbeiders geschikt te maken voor het vullen van potjes met augurken, het jampotten vullen met zilveruitjes. Door hun vrijwel algemene werklust die ze aan de dag legden, kon het product sneller aan de man worden gebracht, wat een voordeel betekent voor de produktie en huisvestingskosten. Het toezicht op het verloop van het werk in de fabriek vraagt veel tact en geduld, omdat ook mede door het taalverschil, niet altijd de opdracht direct wordt begrepen en dan storing kan optreden. Als de mensen eenmaal de routine van hun werk te pakken hebben, dan valt er weinig meer te zeggen, want ze weten dat ze door moeten gaan.' Toen *IGLO*, 'de woonkrant voor mensen die in de kou staan', aandacht aan dit pension besteedde, woonden er nog vijftien Marokkanen en nog enkele anderen voor 25 gulden per week. 's Zomers was het er drukker. 'Dan slapen seizoenskrachten op de zolder. Zeg maar, het hele jaar kamperen: met z'n allen wassen aan de troggen en slapen in de stal. Waar vroeger het vee stond, liggen nu de nieuwe melkkoeien van Nederland: de gastarbeiders', schimpt *IGLO*. In maart 1986 komt het pension in de boerderij weer in het nieuws. Tijdens de vakantie van negen bewoners heeft de eigenaar het pand verbouwd tot een gezinswoning. Een tiende bewoner die niet meeding op vakantie, had zelfs een nieuw slot op de deur aangetroffen en logeerde al enkele maanden noodgedwongen bij vrienden. Er waren plannen om de Marokkanen ergens anders onder te brengen. De bewoners pikten het niet en eisten via een Kort Geding de boerderij op.

Sommige bedrijven, vooral degenen die maar een beperkt aantal buitenlandse krachten in dienst hadden, regelden huisvesting via particulieren. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij het bedrijf Koeleman, een inleggerij bekend van de augurken en

| 199

Dammen op de Wilhelminahoeve in Ter Aar.

zoetzuur. Het familiebedrijf bestaat al meer dan honderd jaar en is nog steeds actief. Het aantal werknemers is in de loop der jaren gegroeid naar ongeveer vijftien. In de jaren zeventig werkten er ongeveer vijftien Marokkanen. 'De woonruimte was geen luxe maar voldeed wel, vergelijkbaar met kazernes', aldus de heer Van der Sluys die tussen 1952 en 1992 bij Koeleman werkte als productie leider. 'Vanaf de jaren zeventig ging de jeugd steeds meer doorleren, mensen wilden niet meer aan de band werken. Er waren dus nieuwe werknemers nodig, deze werden uit Marokko gehaald.' Van der Sluis weet niet precies hoe dat werkte. In ieder geval kregen de Marokkanen een jaarcontract en woonruimte. Ze moesten dit contract hebben voor ze naar Nederland kwamen. De migranten kwamen over het algemeen legaal bij Koeleman werken. 'Er zijn ook wel illegalen geweest, maar na een paar boetes heeft het bedrijf dat niet meer gedaan. De taal was wel lastig, maar het werk kon goed uitgelegd worden door het voor te doen. Met handen en voeten kwamen we een heel eind. Sommigen leerden snel Nederlands en anderen niet. Sommigen spraken Frans en dan kon iemand van een uitzendbureau - die ook Frans sprak - tolken als het nodig was. Ze konden op Nederlandse les in Alphen, maar dat was vrijwillig, het werd niet door het bedrijf georganiseerd of gestimuleerd. Hoe sneller ze Nederlands leerden des te sneller ze weg waren bij Koeleman, vandaar, want dan konden ze beter werk krijgen.' De samenwerking tussen de Nederlandse en Marokkaanse werknemers ging bij Koeleman over het algemeen goed. 'De ene werknemer had meer

geduld en een meer open houding dan de ander. Als er botsingen waren, hadden die vooral met verschil in geloof te maken. Er werden geen afspraken gemaakt over bijvoorbeeld bidden tijdens het werk en in de vastentijd. Vooral wanneer de Ramadan in de drukke zomerperiode viel, functioneerden sommige Marokkaanse werknemers niet goed.' In de vrije tijd kwamen de Marokkaanse mannen uit de hele regio samen om te bidden en thee te drinken. Het was een hechte gemeenschap die elkaar ook scherp in de gaten hielden. In de Ramadan was er wel eens een man die stiekem buiten achter de fabriek snel wat at of dronk. Dat moest dus in het geniep. Ze vertelden ook dat ze wel eens met een groepje naar Amsterdam uit gingen. Maar over het algemeen gaven ze zo min mogelijk uit. Met de gezinshereniging veranderde dit allemaal, alhoewel bij bedrijfsfeesten de Marokkaanse vrouwen afzijdig bleven.' Na de Marokkaanse migranten zijn er nog wat Vietnamese bootvluchtelingen gekomen en nu zijn er vooral Poolse migranten werkzaam bij Koeleman. Van der Sluys: 'Dat gaat heel gemakkelijk. Polen zijn harde werkers, katholiek – dus geen problemen met geloof – en ze zijn goedkoop.' Er werken niet veel Nederlanders meer bij Koeleman, alleen op kantoor zit een aantal parttime vrouwen.

HOOFDSTUK XIV

‘Een zware tijd met goede momenten’*Hazerswoude*

In de zomer van 1971 vestigde zich een aantal Marokkanen in een woning in de Dorpsstraat van dit rustige boerendorp tussen Leiden en Alphen. Dit ging niet zonder slag of stoot. Er ontstond nogal wat onrust. In ieder geval was een aantal bewoners hier niet gelukkig mee. Er was zelfs sprake van een heuse affaire, ‘de kwestie Pannenbakker-van der Werf’. Deze affaire vormde de aanleiding voor de plaatselijke Vredeswerkgroep om in samenwerking met Rijn & Lek een serie voorlichtingsavonden over gastarbeid, ‘met het accent op Marokkanen’ te organiseren in het Michaelshuis. De gemeente wees een verzoek voor subsidie af, maar de avonden gingen toch door. Een medewerker van het Tropenmuseum in Amsterdam hield een inleiding en vertoonde een rolprent, een kleurenfilm waarin speciale aandacht werd besteed aan handel en ambacht in Marokko, het land van herkomst. Op de tweede bijeenkomst in 1972 vond een forumdiscussie plaats. In het forum zaten ook enkele Marokkanen. Helaas werd de bijeenkomst maar door dertien mensen bezocht en zou in vergetelheid zijn geraakt als *de Leidse Courant* er op 26 januari niet een kolom aan besteed had.

| 201

Toch waren de Marokkanen van de Dorpsstraat niet de eerste gastarbeiders in Hazerswoude. Al langer woonden er Marokkanen aan de Rijndijk, maar dat was ver weg van het dorp en de Dorpsstraat, kilometers polder lagen ertussen. Nu is veel van die polder verdwenen. Er kwamen huizen en bedrijven voor in de plaats waardoor Hazerswoude-Rijndijk en Hazerswoude-Dorp naar elkaar toegroeiden.

Aan de Rijndijk 14-18 in Hazerswoude werkte een grote groep buitenlandse arbeiders, vooral Marokkanen bij de kleiwarenfabriek *Nieuw Werklust*. Hier werden vanaf de jaren dertig onder meer dakpannen, kwekerijpotten en bouwkeramiek gemaakt. Er was een timmerwerkplaats, een potterij, een ovenhuis, een droogloods en een was- en schaftlokaal. De arbeiders woonden naast de fabriek op no. 20-26. In de zomer van 1970 woonden daar vier Marokkanen en twee Turken. Ook woonde er nog een Marokkaan op een woonschip achter Rijndijk 20. De arbeidsomstandigheden bij Nieuw Werklust waren slecht. Het loon was laag, overwerk werd niet extra betaald, er was geen goede vakantieregeling en de werkkleding en schaftruimte voldeden niet. Eén van de arbeiders die daar heeft gewerkt was de heer Mohamed Ahmed El Houari. Hij herinnert zich de achttien jaar dat hij aan de Rijndijk in de aardewerkindustrie heeft gewerkt als een zware tijd met veel goede momenten. De contacten met de collega’s waren goed. In het begin werkten er wel veertig tot zestig mannen, later liep het terug tot een dertigtal. Aanvankelijk waren er zo’n twintig buitenlanders bij, vooral Marokkanen, maar ook Turken, Spanjaarden en Portugezen. ‘De sfeer was goed, we

hielden van gezelligheid en een geintje. Maar niet iedereen hield het zware werk vol en veel mensen gingen na verloop van tijd terug naar hun land.' De aardewerkindustrie moderniseerde, de orders liepen terug en het personeel werd ingekrompen. 'Uiteindelijk waren we nog maar met vijf buitenlanders, Marokkanen, later twee en op het laatst was ik er nog als enige. We maakten toen vooral nog dakpannen voor restauratiewerkzaamheden. Eind jaren tachtig liep het helemaal af en ben ik er ook weggegaan.' In de fabriek stond El Houari voornamelijk achter de lopende band waar de dakpannen werden gemaakt. Soms als de baas zijn dag niet had of de zaken slecht gingen werd de band sneller gezet. Soms moest hij mee helpen om de klei die over de Oude Rijn werd aangevoerd, naar binnen te sjouwen, om de oven te legen of om de dakpannen op stellingen te leggen. Als de pannen klaar waren, moesten ze in kisten worden verpakt. Via de Rijn werden ze vervolgens getransporteerd naar de bouwplaatsen. Over het geheel genomen was de behandeling ok. Maar soms werden er vernederende opmerkingen gemaakt door de chef. Zo kwam het voor dat El Houari samen met een paar maten in een periode van strenge vorst naar buiten werd gestuurd om gaten in het wegdek met klei te vullen. Toen zei hiertegen protesteerden zei de chef dat ze maar tot Allah moesten bidden zodat het misschien minder werd.⁴² De omstandigheden waren bepaald niet om over naar huis te schrijven. 'Het schafthok was een zootje, er was geen kachel en er waren geen tafels of stoelen, we zaten op omgekeerde emmers aan een plank te eten. Soms waren er gevaarlijke toestanden met een lift die vastliep en dan moest je eronder gaan liggen om 'm te repareren. Maar je moest niet proberen om over dit soort dingen iets te zeggen. Je kon niet veeleisend zijn. Er was een strenge hiërarchie en je stond zo op straat. Hoofdpijn, kon je gewoon niet hebben; als je er last van had moest je ermee doorwerken.'

Net als je vader

El Houari was kostwinner van een groot gezin. Het leven was zwaar voor zijn vrouw die was achtergebleven in het dorp in de Rif. Zij had de zorg voor acht kinderen. De negende werd later in Nederland geboren. Omdat ze zelf uit een stadje kwam, had ze moeite met het leven op het platteland. Het recht van de sterkste ging er boven regels en wetten. Hun zoon Lahbib El Houari, momenteel gemeenteraadslid voor de PvdA in Leiden:

'Er was altijd oorlog om de waterput, wij werden niet toegelaten tot de put en moesten dan een heel eind verder lopen naar de volgende waterplaats. Ook over land was er vaak ruzie. Mijn oudere broers hoedden de geiten en zorgden voor het kleinvee als mijn vader weg was.'

De kinderen misten hun vader en keken uit naar het moment dat er cassettebrieven kwamen of – nog mooier – vader zelf voor vakantie thuiskwam. Dat gebeurde één keer per jaar of per twee jaar.

'Als er een cassette brief kwam, was het net of hij even thuis was, een brief is droog maar via de cassette hoorden we zijn stem. En dan sprak hij ons één voor één aan.'

Ik schoot in een traan en moest veel huilen. Als hij weer terugging, sloop hij heel vroeg het huis uit, want het was ver lopen naar de bus. Wij wisten van niks, dat was om ons te sparen. Als we wakker werden, was hij weg. Maar dan waren er wel snoepjes of cadeautjes en een belofte om gauw terug te komen. Maar dat duurde soms wel twee jaar.'

Na een aantal jaren liet hij zijn vrouw en een deel van de kinderen overkomen. Het gezin kwam in het begin in de woning van Nieuw Werklust te wonen, naast de fabriek. Het huisje was behoorlijk tochtig en vochtig en er was maar één kachel. El Houari: 'Maar toen ik bij de broer van de baas liet weten dat we het koud hadden, ging hij gelijk naar Leiden en kwam terug met extra dekens.' Om dit grote gezin te onderhouden had de kostwinner 's avonds nog een tweede baan in een restaurant verderop aan de Rijndijk in het buurtschap Groenendijk. Zoon Lahbib herinnert zich dat hij als kind mee mocht naar de fabriek. Iedereen was lief voor hem en hij kon goed merken dat zijn vader werd gewaardeerd.

| 203

'Ze zeiden tegen mij: je moet net zo worden als je vader. Mijn vader werkte keihard, als een paard, hij was nooit ziek, daarom wilde zijn baas hem ook houden. Hij had alleen vrij met het suikerfeest en het offerfeest en als we met vakantie gingen, verder niet, hij werkte zeven dagen per week. 's Ochtends begon hij om zes uur, tot 's avonds zes uur bij Werklust en dan naar het restaurant waar hij at. Achteraf heeft mijn vader wel het idee dat hij bij Nieuw Werklust behoorlijk misbruikt is, zo weinig als hij betaald kreeg. Hij heeft nu maar een klein pensioentje.'

De kinderen El Houari groeiden als enige buitenlandertjes op in een traditionele Hollandse dorpsgemeenschap en dat werkte heel goed volgens zoon Lahbib: 'Het was een unieke situatie, we werden door het hele dorp gesteund en iedereen ging met ons om. Mijn moeder kreeg taalles van vrouwen uit het dorp, Wij, de kinderen, speelden met iedereen en toen ik groter was nam ik ook mijn Hollandse vriendinnetje mee naar huis. Als je maar geen rare dingen doet, zei mijn vader.' Zijn komst naar Holland maakte diepe indruk op de negenjarige Lahbib: 'We kwamen in november en alles was wit. Het was de eerste keer dat ik sneeuw zag.' De oudere jongens, van vijftien en zestien jaar, gingen gelijk aan het werk, de één bij Holiday Inn en de ander bij de autogarage van het dorp. Voor Lahbib moest een school gevonden worden maar dat was niet zo gemakkelijk. De dorpscholen in de directe omgeving wilden er kennelijk niet aan. Het duurde meer dan een half jaar voordat er een school was gevonden die hem wilde opnemen. Uiteindelijk ging hij naar de ISK, Internationale Schakelklas, in Leiden.

Behalve de affaire Pannembakker-van der Werf waarvan de inhoud niet geheel duidelijk uit de archieven naar voren komt, deed zich nog een ander incident voor, later in de jaren zeventig. In de Dorpsstraat was een uitgaansgelegenheid. Hier was op een avond onenigheid ontstaan tussen Nederlandse bezoekers en enkele Marokkanen, over meisjes natuurlijk. De politie had moeten ingrijpen en dat had heel wat consternatie gegeven in het dorp, zoveel is wel duidelijk. De details weet Lahbib zich niet meer te herinneren maar het was wel spannend geweest.

Omdat er dus een aantal gastarbeiders in de gemeente woonde en werkte, reageerde de gemeente Hazerswoude positief op het verzoek van Rijn & Lek om deze organisatie subsidie te verlenen. In 1969 werd 20 gulden per arbeider gegeven. In 1970 kwam dit neer op een bijdrage van 240 gulden, er waren dus twaalf gastarbeiders in Hazerswoude. Hoewel er ook correspondentie van de gemeente is waarin wordt gesproken over slechts één ingeschreven arbeider. Waarschijnlijk betekent dit dat de overige elf weliswaar in Hazerswoude woonden en werkten maar er niet stonden ingeschreven. In 1970 verhoogde het Rijk de subsidiering van Stichtingen Buitenlandse Werknemers van 70% naar 95%. Dit was aanleiding voor de gemeente om de bijdrage per arbeider te verlagen tot vier gulden per arbeider per jaar: in 1970 werd daarom zestien gulden subsidie verleend aan Rijn en Lek. Niet dat je daar destijds nou veel mee kon doen..... maar wellicht ging het meer om de intentie. Er waren volgens de gemeente op dat moment dus vier gastarbeiders in Hazerswoude. Kennelijk had men alsnog het criterium van inschrijving gehanteerd.

HOOFDSTUK XV

‘Een onderbezet bedrijf kost handen vol geld’

Leiden en omgeving

Leiden kent een lange geschiedenis als het gaat om de aanwezigheid van migranten arbeiders en andere groepen afkomstig uit het buitenland. Door de eeuwen heen kwamen uit Italië stucwerkers, paraplu makers, schoorsteenvegers, granietwerkers en ijscoveters. In de negentiende eeuw kwamen veel textielarbeiders uit België en in de eerste Wereldoorlog ongeveer vijfduizend vluchtelingen. Toen deze oorlog was afgelopen, kwamen Duitse en Oostenrijkse dienstbodes werken bij Nederlandse gezinnen: hun totale aantal in het interbellum wordt geschat op vierduizend. Tussen de twee wereldoorlogen kwamen Duitse textielarbeidsters naar Leiden en monteurs voor de bediening van machines en technische installaties bij grote bedrijven. Zij gingen aan het werk bij grote bedrijven, de Grofsmederij, het textielbedrijf Clos en Leembruggen en bij de Meelfabriek. Toch kostte het de voorlopers in het bedrijfsleven enige overredingskracht voordat in de jaren zestig de georganiseerde werving van ongeschoolde arbeidskrachten voor de Leidse industrie op gang kwam.

| 205

‘Een stilstaande machine, een stilstaande auto, een stilliggend schip. Een onderbezet bedrijf brengt geen geld op, maar kost handenvol geld. Om de welvaart te doen toenemen moet men de steeds stijgende kosten trachten te bestrijden door grotere omzet en hogere productie in plaats van met stijgende prijzen. De totale wereldproductie neemt toe. Als Nederland niet af wil zakken moet het meegroeien. Om dit tot werkelijkheid te maken zijn werkkrachten nodig.’

Aldus een ongedateerd betoog van een Leidse werkgever waarin een plan om arbeiders in het buitenland te werven, van argumenten wordt voorzien. Zoals in veel steden en gemeentes gebruikelijk was, waren de meeste Leidse werkgevers in de industrie georganiseerd in een verenigingsverband, in dit geval de LVI. Zij waren actief in de metaal, de sector voedings- en genotmiddelen, de elektriciteit, de textiel, de grafische industrie, bouwmaterialen en chemische industrie. Ook werkgevers uit omliggende gemeenten zoals Warmond, Leiderdorp, Zoeterwoude en Vooreschoten namen hieraan deel. Zij pakten voorkomende problemen, zoals personeelsgebrek, gezamenlijk aan.

In de Leidse agglomeratie was in de jaren zestig ongeveer 25% van de beroepsbevolking werkzaam in de industrie. Omstreeks 1966 bedroeg de behoefte van deze industrie aan personeel circa 9% van het bestaande bestand. ‘De meeste fabrieken hebben meer dan voldoende orders, doch er is een groot gebrek aan arbeiders en dit gebrek is helaas onder andere het gevolg van onvoldoende huisvesting’, consta-

teerde Mr. S. A. C. Begeer van de Zilverfabriek in Voorschoten in zijn afscheidsrede als voorzitter van de *Leidsche Vereeniging van Industrieelen* (LVI) op 31 mei 1965. Het nijpende woningtekort in Leiden en omstreken was jarenlang een van de belangrijkste discussiepunten in de vergaderingen van de LVI. De werkgevers zagen het als één van de belangrijkste oorzaken voor het personeelstekort. Werknemers trokken soms uit Leiden weg omdat zij elders een betere woning konden vinden. Uit een enquête ingevuld door veertig leden van de werkgeversvereniging, kwam naar voren dat er 'dringend direkt' 238 arbeiders nodig waren en 109 beambten en hoger personeel. Ook zouden er 'direkt wegens dreigend vertrek naar elders of omdat geen woning kan worden aangeboden bij bestaande vacatures' 123 woningen nodig zijn voor arbeiders en 36 voor beambten en hoger personeel. De toekomstige behoefte aan woningen in Leiden en omstreken werd op basis van deze enquête geschat op zeventhonderdvijftig voor de volgende vijf jaar. Daarnaast werden er ook wel vraagtekens gezet bij de prestaties van de Leidse arbeiders. Zij zouden niet in ploegendienst willen werken. 'Het imago van Leiden is slecht', aldus een rapport van het bureau Beauchez dat in opdracht van de werkgevers dit imago onderzocht. 'Er is een gebrek aan woningen, bedrijven worden gezien als verouderd, er is een gebrek aan recreatie, een gebrek aan hotel accommodatie, de middenstand loopt achter', klaagt een spreker op de ledenvergadering van de LVI, bij de bespreking van het verslag van Beauchez. 'Iemand die in Oegstgeest woont, is trots niet in Leiden te wonen.' De werkgevers maakten binnen de LVI afspraken om elkaar niet te beconcurreren met hogere lonen of betere arbeidsvoorwaarden, of door reclame te maken in de pers. Ook betoegelde men tesamen het werkvolk (zie kader). Arbeiders die hadden gestaakt, politiek actief waren of zich anderszins hadden 'misdragen', konden er niet op rekenen dat zij na ontslag bij een andere Leidse werkgever terecht konden. Men speelde namen en gegevens aan elkaar door. Dit gold overigens ook voor autochtone arbeiders. Stond je eenmaal op de zwarte lijst, dan waren je perspectieven om aan de slag te komen weinig hoopvol,

206 |

In navolging van de ontwikkelingen bij andere grote bedrijven in het land weken de Leidse werkgevers uit naar onorthodoxe middelen om in hun behoefte aan arbeidskracht te voorzien. De werkgevers sloegen de handen ineen en organiseerden zich om overkomst, huisvesting en begeleiding van arbeiders uit het buitenland gezamenlijk te organiseren, zakelijk en efficiënt.

De Leidse industrie was niet onervaren op dit gebied. In het interbellum was de afhankelijkheid van buitenlandse technici zelfs groot geweest. Metaalbedrijven, de voedingsindustrie en textielbedrijven maakten in deze periode geregeld gebruik van geschoolde en ongeschoolde buitenlandse arbeiders, mannen en vrouwen.⁴³ Na de Tweede Wereldoorlog was de Grofsmederij het eerste bedrijf dat mannelijke arbeidskrachten aantrok uit het Middellandse Zeegebied. Al in 1955 werden hier Italiaanse werknemers in dienst genomen.

'Operation Turk'

Aan de werving van gastarbeiders gingen enkele jaren vooraf waarin Leidse bedrijven in toenemende mate kampten met een tekort aan arbeiders. In 1962 moest het

Samenwerkende bedrijven houden gastarbeiders in het gareel

Een voorbeeld van samenwerking tussen de bedrijven bij 'minder prettige ervaringen' met arbeiders vormt een incident, vermeld in de briefwisseling tussen de N.V. Motorenfabriek 'de Industrie' uit Alphen aan den Rijn en de firma Uyttewaal uit Langeraar. Een Marokkaanse arbeider had korte tijd bij de motorenfabriek gewerkt. Hij had hiervoor door een fout van het bedrijf op 13 juni 1969 teveel loon ontvangen en dit dertien dagen later, op 26 juni nog niet terugbetaald. Op 26 juni stuurt het bedrijf hem hierover een brief. De Motorenfabriek heeft gehoord ('als wij goed ingelicht zijn...') dat de betreffende arbeider bij Uyttewaal is gaan werken en richt zich op 26 juni tot dit bedrijf: 'Beleefd verzoeken wij U Uw medewerking te verlenen door hem op zijn onfaire handelwijze opmerkelijk te maken en eventueel inhouding op zijn loon te doen waardoor wij het teveel betaalde salaris kunnen terug ontvangen.' 'Zeer hoog opnemen!' luidt het handgeschreven commentaar van Uyttewaal op de brief bij de stempel 'binnengekomen post.' Uyttewaal gaat zelfs verder dan het Alphen-se bedrijf hem vraagt. Op de kopie van de brief die de Motorenfabriek aan de betreffende arbeider richtte voor teruggave van het geld, staat geschreven: 'Als deze persoon komt, eerst 241,02 laten betalen, zo niet, geen werk!!

| 207

In september 1969 werd de portier van de firma Both in Gouda teruggefloten. Hij had een arbeider uit Marokko verteld dat deze bij het bedrijf wel 153 gulden kon verdienen 'en nog eens 35% daarbovenop.' Toen de arbeider echter bij zijn toenmalige werkgever de firma Kempkes, meubelfabrikant in Waddinxveen ontslag aanvraag, wilde dit niet lukken: 'de kwestie is namelijk deze, dat de firma Both geen personeel bij een andere firma wil weghalen en derhalve niet bereid bleek te zijn, de heer H. als werknemer aan te nemen', zo meldt het spreekurdossier van Rijn & Lek.

metaalbedrijf HCW, Hollandsche Constructiewerkplaatsen, nieuwbouwplannen schrappen omdat er tekort aan personeel was.⁴⁴ De Verto, Verenigde Touwfabrieken, had in 1964 een tekort van 275 arbeiders. Recent aangeschafte weefgetouwen voor vaste vloerbedekking stonden werkloos in de fabriek omdat er geen mensen waren om ze te bedienen. Er werden zelfs arbeiders uit Zeeland aangetrokken, ook al waren zij onervaren in de betreffende sector. Deze kleine aantallen binnenlandse trekarbeiders reisden wekelijks op en neer naar huis. 's Maandags mochten ze later op de ochtend beginnen. Gezien de huisvestingsproblemen in Leiden leek het onmogelijk om elders in Nederland grote aantallen arbeiders te werven voor permanente vestiging in Leiden. Want waar zouden deze arbeiders moeten wonen? Ook vreesde men concurrentie. Duitse scheepswerven probeerden arbeiders te verleiden met hoge lonen van wel 250 gulden netto per week. De bedrijven bedachten plannen om dit probleem op korte termijn op te lossen door naar het voorbeeld van andere ondernemingen arbeiders in Turkije te werven. Binnen de Vereeniging vormden zij een 'werkgroep werving Turkse arbeiders.' De correspondentie tussen de Nederlandse manager van naaimachinefabrikant Reece, de heer Ko Rustige en zijn baas in de Verenigde Staten, John Reece, laat zien dat de visie van de heren op arbeiders niet veel afwijkt van die op andere productiemiddelen.⁴⁵ Rustige consta-

teert: 'total import expectations for Holland are between 20 and 30 thousand Turks'- De totale importverwachting voor Nederland bedraagt 20.000 tot 30.000 Turken.

Dit brengt de Amerikaanse gesprekspartner tot het uiten van de vrees dat zij wellicht uitverkocht raken en 'I hope that there is some control so that when 20 to 30 thousand Turks are imported to the Netherlands 20 to 30 thousand good Dutchman won't be lured to German shipyards' - Ik hoop dat er wat controle is zodat, als er 20 tot 30.000 Turken geïmporteerd worden naar Nederland, er niet 20 tot 30.000 goede Nederlanders worden weggelokt naar Duitse scheepswerven.

John Reece heeft nog wat meer vragen en bedenkingen: komen er geen problemen als er aan de Turkse arbeiders meer geld wordt uitgegeven dan aan Nederlandse arbeiders? Zijn de Turken wel acceptabel om zij aan zij met de Nederlandse arbeiders te werken of lopen deze dan weg? 'In other words if Dilliard Thomas, next door, hires a bunch of Turks will we find a labor pool of Dutch coming to our non-Turkish plant?' Met andere woorden, als Dilliard Thomas van hiernaast een stel Turken inhuurt, kunnen we dan een pool van Nederlandse arbeiders verwachten bij onze niet-Turkse vestiging? Wat gebeurt er als een Turk niet bevalt, maar we hebben wel 500 gulden wervingskosten voor hem betaald en een contract afgesloten voor een jaar? Kunnen we hem wegsturen en ons geld terugkrijgen? Hoe zit het met de communicatie? Maar als voor de meeste vragen een bevredigend antwoord is te vinden, dan krijgt de Nederlandse manager uit Amerika groen licht voor zijn pogingen 'to get some productive bodies in the plant'. Om een aantal productieve krachten (letterlijk: lichamen) de fabriek in te halen. Tenslotte nog de vraag: 'Would the canal end of our property be a desirable camp-site for a Turkey farm?' Zou de plek aan het einde van de gracht op ons terrein een geschikte kampeerplek zijn voor een 'Turkije boerderij'? De woordvoerder speelt hier met de dubbele betekenis van het woord Turkey: kalkoen en, met hoofdletter, Turkije. De arbeiders moesten immers ook ergens gehuisvest worden.

208 |

Causerie

In Leiden begon de geschiedenis van de georganiseerde werving door de werkgeversvereniging op 11 juni 1964 in restaurant van der Heyden. Na afloop van de algemene ledenvergadering hield Dr. W.A. van den Berg een causerie over 'buitenlandse arbeidskrachten.' Naar aanleiding van die causerie verklaren de Koperen Buizenfabriek, de Verenigde Touwfabriek, het Ingenieursbureau voor Bouw Nijverheid, zeepfabriek Sanders, Durisol, overhemdenfabriek Elmi en Reece, fabrikant van industriële naaimachines dat zij er wel voor voelen om Turkse arbeiders aan te trekken. Besloten wordt tot een enquête onder de leden om te zien of deze wens breder wordt gedeeld. En dan gaan de ontwikkelingen snel. Nog in 1964 komen de eerste Turken en Marokkanen naar Leiden. Een vertegenwoordiger van de werkgevers is in het najaar van 1964 vergezeld van een tolk naar Ankara vertrokken om de werving van een eerste groep van honderdvijfendertig arbeiders te begeleiden. Elk deelnemend bedrijf heeft voor de hieraan verbonden kosten per arbeider een bedrag van 25 gulden bijgedragen. De wervingskosten van Sociale Zaken bedroegen op dat

moment 500 gulden per arbeider. Dit was inclusief de reiskosten. De tolk sprak behoorlijk Frans, goed Italiaans en voldoende Nederlands. Gewapend met de inschrijfformulieren waarop een keur aan gegevens moest worden vastgelegd – Men verzuime b.v. in bepaalde gevallen niet, ook de minimum lichaamslengte der arbeiders te vermelden!’ – toog het tweetal naar Ankara. De kosten per Turk per jaar werden door de LVI begroot op 1.730 gulden, ofwel 1,25 meerkosten per arbeider per uur – een werkweek was indertijd nog vijfenveertig uur. Bij deze begroting werd rekening gehouden met de kosten van groepsactiviteiten, onder meer voor de tolk; met de wervingskosten van de overheid, inclusief de reiskosten voor de overkomst van de arbeiders naar Nederland; met de investeringen in een woonoord; met de exploitatiekosten van het kamp en met de kosten voor de leiding en het beheer over het kamp. Na beraad binnen de LVI werd het idee om een ‘Turkenloon’ in te stellen dat gelijk zou zijn voor alle tewerkgestelde Turken, los van functie en bedrijf, afgevoerd. Het zou mogelijk kunnen leiden tot ontevredenheid tussen Nederlandse en buitenlandse arbeiders en dat wilde men voorkomen. Gezien het verschil in werk en omstandigheden zou het ook niet redelijk zijn. Bovendien zou het wellicht onmogelijk zijn, gegeven de CAO. Dat zou dan weer kunnen leiden tot problemen met de bonden die kritisch stonden ten opzichte van het verschijnsel gastarbeid en soms voorwaarden stelden waaronder zij hun goedkeuring hechten aan wervingsactiviteiten. Zo bevestigde Reece BV op 20 juni 1972 in een brief aan de Industriebond NVV ‘dat wij in het eerste contractjaar van de vijf Turkse arbeiders geen Nederlandse arbeiders wegens inkrimping zullen ontslaan.’

| 209

De eerste groep Turkse arbeiders die eind 1964 naar Leiden kwam, bestond uit wevers uit Gaziantep, metaalbewerkers uit Samsun en Trabzon aan de Zwarte Zee en ‘hulparbeiders’ voor het bouwbedrijf IBB. Zij werden geworven door de heer Osman, tolk bij het Nederlands Selectiebureau in Ankara, en de heer Vogelenzang, personeelschef bij de touwfabriek Verto. Zij kwamen in december 1964 naar Nederland. Yusuf Kücüksen die als tolk en beheerder jaren lang werkte voor de Leidse bedrijven, herinnert zich de hele gang van zaken nog als de dag van gisteren: ‘Ik zou eigenlijk met deze groep meekomen, maar was nog onvoldoende voorbereid. Ik wilde eerst mijn vrouw en kinderen veilig bij familie onderbrengen. Dus kwam ik een paar maanden later mee, op 22 februari 1965, toen er een nieuwe selectieronde plaats vond en er opnieuw wevers werden geworven uit Gaziantep voor Verto en hulparbeiders voor het bouwbedrijf IBB.’ Kücüksen had al buitenlandervaring opgedaan voordat hij naar Leiderdorp kwam. In Turkije had hij een driejarige opleiding voor sociaal werk gevolgd. Van eind 1956 tot september 1958 woonde hij in Aken en studeerde er aan de Technische Hogeschool. Het eerste jaar leerde hij de Duitse taal en het tweede jaar kreeg hij technisch onderwijs. Omdat hij niet officieel als student erkend was, moest hij, toen zijn paspoort was verlopen, eerst in Turkije in militaire dienst. Eenmaal afgezwaaid, volgde hij avondcursussen in Ankara en probeerde opnieuw naar Europa te komen. Omdat hij Duits sprak, werd hij door de personeelschef van het bouwbedrijf IBB, de heer Hulst, geworven als tolk voor de Nederlandse Koperen Buizen Fabriek. Na een jaar verhuisde dit bedrijf naar Drunen en kreeg Kücüksen een baan aangeboden bij de Verto. Hij vervulde in de jaren daarna een belangrijke functie bij de werving, tewerkstelling en integratie van

Beheerder Yusuf Kücüksen voor het pension in Scheveningen, 1967.

Turkse arbeiders in Leiden/Leiderdorp. In totaal denkt Yusuf Kücüksen enkele honderden arbeiders voor Leidse bedrijven te hebben geworven, waarvan tweehonderdvijftig tot driehonderd in de vier jaar dat hij met het wervings-team meegang naar Turkije.

Linea recta naar het pension

Vanaf 1970 totdat de officiële werving in 1974 werd stopgezet, was de heer Kücüksen erbij toen de LVI ter plekke een werkplaats huurde waar de kandidaten – lassers, bankwerkers en draaiers – een proeve van bekwaamheid moesten afleggen. Als ze door de selectie kwamen, werden ze een week later opgeroepen om een medische keuring te ondergaan in Ankara. Ze moesten zich van top tot teen uitkleden en werkelijk alles werd onderzocht. Hooguit een week na de selectie stapte het wervingsteam met de arbeiders – veertig tot zestig per keer – in het vliegtuig richting Nederland. Op Schiphol stond de bus klaar. Linea recta ging men naar Scheveningen en later naar Leiderdorp gezien de woningnood in Leiden.

In afwachting van de verdere uitwerking van het plan om een eigen woonoord op te richten was in eerste instantie huisvesting gezocht in de omgeving van Leiden. De negentig arbeiders van de eerste twee wervingsrondes zijn onder-

gebracht in twee pensions in Scheveningen, in de Renbaanstraat. Ook Kücüksen woonde in de begintijd in dit pension, een groot pand met meerdere etages waar twee tot vier personen een kamer deelden. Later, toen zijn gezin was overgekomen, betrok hij een woning in de buurt van het pension. De arbeiders betaalden voor het pension 7,50 gulden per persoon per dag. Als ze op vakantie waren, mocht het de helft zijn. In Katwijk werd het horecabedrijf *Casa Cara* in de Tramstraat afgehuurd. Daar werden nog eens 57 personen ondergebracht – zij werkten vooral bij de Grofsmederij. Hiervoor werd een jaarlijkse bijdrage neergeteld van 8.190 gulden plus een bedrag van 6,50 gulden per dag per arbeider. In 1965 stelden de samenwerkende werkgevers een reglement vast voor de praktische organisatie en de onderlinge, vooral financiële, verplichtingen. De bepalingen waren talrijk en gedetailleerd: wie onderhoudt het contact met de pensionhouder, wat gebeurt er bij onderbezetting, de mogelijkheid arbeiders aan elkaar ‘over te doen’. Aan de buitenlandse werkkrachten wordt bij aankomst een voorschot van 40 gulden verstrekt. Daarnaast worden zij in de gelegenheid gesteld bij ‘een bepaald kledingmagazijn aankopen te doen voor kleding.’ In de kledingwinkel tekent de tolk voor akkoord en betaalt. In een termijn van maximaal drie maanden worden de bedragen die zijn uitgegeven aan voorschot en aan kleding op het loon ingehouden. Het vervoer van het pension naar de bedrijven wordt voor alle deelnemende bedrijven verzorgd door de Verenigde Touwfabrieken naar Scheveningen en door Grofsmederij naar Katwijk. Voor een bijdrage in de onkosten van tolken wordt per arbeider 50 cent per dag betaald aan het bedrijf dat de tolk in dienst heeft. Als er moeilijkheden zijn tussen een arbeider en de pensionhouder dan probeert, aldus het reglement, het bedrijf waar de arbeider in dienst is een oplossing te vinden, meestal met behulp van de tolk. Als dit niet lukt dan wordt de bemiddeling van de LVI ingeroepen ‘zodat in ieder geval ontijdige en ongewenste inmenging van het Arbeidsbureau of de Ambassade vermeden moet worden.’ Functionarissen van de deelnemende bedrijven komen eens per maand met de tolk bij elkaar om regels die in de bedrijven worden vastgesteld, zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen. Voor elke woonplaats wordt uit deze functionarissen een coördinator aangewezen. Al deze kwesties en nog meer werden in het reglement bepaald.

Eén van de arbeiders die in *Casa Cara* was gehuisvest was Yilmaz Arikdogan, heftruckchauffeur bij de gieterij van de Grofsmederij. Hij werd in maart 1966 door het *Leidsch Dagblad* geïnterviewd, omdat hij het Nederlands een beetje beheerste en omdat de Grofsmederij hem een voorbeeld vond, waar het ging om de gemiddelde houding van de buitenlandse arbeider. Op de foto zien we hem zitten op zijn heftruck. Een jonge man met een klein snorretje en een petje op. Hij geeft een demonstratie van zijn kunnen. Met een stralend gezicht stuurt hij zijn ronkende wagentje tussen de berg slakken en zand door en vaak kan men hem of andere Turken in het bedrijf hun merkwaardige liedjes horen zingen. ‘Nederland goed, kameraden goed, chef goed’ zegt Arikdogan (...).⁴⁶ Yilmaz heeft Nederlandse vrienden en een Leidse vriendin, gaat in het weekend dansen in Leiden of Noordwijk, krijgt in zijn vrije tijd rijlessen en wil zich graag definitief in Nederland vestigen. Het verblijf van de Turken in Katwijk en Scheveningen was van korte duur. Al na een jaar kwam er in Scheveningen een eind aan omdat zich problemen voordeden, vooral met het lunchpakket. De arbeiders kregen een half brood mee met kaas en soms een

ei met tomaat. Men vond dit veel te karig. De margarine vond men ook niet lekker. In het begin durfden de arbeiders geen vlees te eten uit angst dat het varkensvlees zou zijn. In overleg met de pensionbaas werd afgesproken dat er op zaterdag door één van de arbeiders voor iedereen gekookt werd. Men zou hiervoor zelf de boodschappen doen. *Casa Cara* bleef langer in bedrijf en ook andere horecagelegenheden werden ingezet bij de opvang van de arbeidsmigranten: in 1970 en in 1971 werden iedere zaterdag van de maand Turkse films gedraaid in Hotel Stella Maris.

Een andere tijd

Mevrouw Helder-Streeder studeerde rechten in Leiden en werkte na afloop van haar studie van 1955 tot 1972 als bedrijfsmaatschappelijk werkster bij de Verto/Koperen Buizenfabriek. Ze is intussen ver in de tachtig en ik spreek haar in haar aanleunwoning ergens in het midden van het land. Zij raakte betrokken bij de Turkse arbeiders in het pension in Scheveningen toen zich problemen van een heel andere aard voordeden. Drie bewoners hadden de schoonmaaksters lastig gevallen. Mevrouw had al ervaring opgedaan met het regelen van problemen met schoonmakers in Leiderdorp waar zich onder het schoonmaakpersoneel van Verto gevallen van fraude hadden voorgedaan. Samen met de tolk ging ze regelmatig naar Scheveningen om orde op zaken te stellen. Samen voerden ze een flink gesprek met de drie Turken: 'We moesten streng zijn met deze mensen. We hebben ze ontslagen. Toen ze niet wilden tekenen, konden ze kiezen tussen vrijwillig terug naar Turkije met betaling van de reis of een politieverklaring in het paspoort, waarna ze nooit meer het land in zouden mogen. Toen kozen ze eieren voor hun geld en hebben getekend.'

212 |

JABO tapijt

In de touwfabrieken van Verto werkten in tijden van voorspoed meer dan honderddertig mensen, onder wie op den duur wel tachtig gastarbeiders. Zij produceerden er touw, tapijt, staalkabels en visnetten voor de internationale markt. In Nederland is de fabriek vooral bekend geworden door het oersterke, slijtvaste, ruwgeribbelde Jabo-tapijt, vernoemd naar de directeur Jan Bosman, dat in menig huishouden van de jaren zestig het naoorlogse zeil zou vervangen.

Van de helft van deze eerste groep van zestig arbeiders die in februari samen met Yusuf Kücüksen naar Leiderdorp kwam, werd na een jaar het contract niet verlengd. Helder-Streeder:

'Het waren textielarbeiders die waren geworven in Gaziantep en omgeving en dat waren geen gemakkelijke mensen. In dit gedeelte van Turkije leefde men eigenlijk nog in de Middeleeuwen. Het was er ook onveilig. Als ze het eten niet lekker vonden, kieperden ze het uit protest over het Jabotapijt. Moet je net Jabotapijt hebben, dat is lastig schoonmaken! Op een gegeven moment was een groot deel ziek. We hebben toen een speciale ziekenboeg ingericht in Scheveningen. Overdag werd de groep begeleid door een potige verpleegster, 's avonds door een student medicijnen. Dat moest wel want anders gingen ze pierewaaien op de boulevard.

| 213

Bij het afscheid van een directeur, Verto Leiderdorp, 1971.

Waarschijnlijk speelde heimwee een grote rol bij deze groep. Van al deze zieken werd het contract niet verlengd. Tja, het was een andere tijd! Ze hebben het wel eens letterlijk tegen me gezegd: jullie zijn gek om mensen gewoon te betalen als ze ziek zijn. Zonder onze tolk waren we nooit door dit eerste jaar heen gekomen.'

De ervaringen met de mensen die later geworven werden door het arbeidsbureau met hulp van de heer Kücüksen in de omgeving van Trabzon en Konya waren, volgens mevrouw Helder, veel beter. Daar lag het percentage dat na het eerste jaar mocht blijven veel hoger. En dat was niet het enige verschil. Ook met kleding en schoeisel kwam men voor verrassingen te staan: 'toen de eerste groep aan het werk ging, moest ik werkkleding uitdelen, overalls en schoenen. Alles moest opnieuw besteld worden, want het was veel te groot. Een jaar later kwamen er arbeiders uit Konya. Kon ik al die kleine maten weer omruilen voor grote, want deze mensen waren veel langer.'

Na het eerste jaar werd in afwachting van de bouw van het woonoord voor enkele maanden een voorlopige opvang ingericht in een leeg fabrieksgebouw op het terrein van de Verto. De maatschappelijk werkster zorgde voor de inrichting: 'Er was een slaapzaal, een keukentje en een huiskamer; die heb ik nog gezellig gemaakt met leuke gordijnen. Ik hielp ook mee de krappe slaapzaal handig in te richten. Door de bedden zo te zetten dat de mensen met de voeten tegen elkaar lagen, hadden ze de meeste leefruimte over. Maar helaas de bewindvoerder die pas was aangesteld,

dacht er anders over. Alles moest verschoven. 's Avonds hebben ze toen alles weer teruggezet. Overleg werd door de mensen wel geaccepteerd, maar autoritair optreden niet, als het om de privésfeer ging!

Woonoord Zijldijk

Na een overgangperiode waarin de arbeiders waren ondergebracht in Katwijk en Scheveningen en een korte periode op het fabrieksterrein, kwam in Leiderdorp het 'woonoord' gereed. Het werd niet 'the canal end of our property', het terrein van Reece maar het terrein van Verto aan de Zijldijk. Dit was net buiten Leiden en net buiten Leiderdorp, een ideale locatie om de gastarbeiders onder te brengen, afgezonderd van de woonkernen van autochtonen. Aanvankelijk was het immers niet de bedoeling dat zij in contact kwamen met de plaatselijke bevolking. Eerder het tegendeel. Het voldeed als deze arbeiders wat recreatieve voorzieningen werd geboden en de mogelijkheid van onderlinge sociale contacten zodat zij de volgende dag weer fris op het werk konden verschijnen. De woonoorden van de jaren zestig waren in de woorden van Jaap Vogel 'ethnische eilanden in het Nederlandse landschap.'⁴⁷ De plaatselijke bevolking, vooral de jonge meisjes en vrouwen, werd aanvankelijk eerder gewaarschuwd dan gestimuleerd om contact met de bewoners aan te gaan. Aan het woonoord kleefde een beeld van onveiligheid zo herinneren vrouwen die destijds in de buurt woonden zich. Intern kwamen er strikte regels, in overleg met de tolk. Dat was noodzakelijk: geen kookplaatjes onder de bedden, maar als men wilde kon men wel zelf koken, buiten de etenstijden in overleg met de kantinebeheerder. Vuile schoenen en werkkleding moesten in de fabriek blijven. Men was vrij om bezoek te ontvangen in de kantine. Maar vrouwelijk bezoek mocht niet in de barakken komen en moest om 21.00 uur het kamp verlaten. Als de tolk niet aanwezig was, bracht de maatschappelijk werkster vaak de nacht door bij het gezin in de woning op het terrein van het kamp. Ze deed dan de ronde om vrouwenvisite – 'meestal maar een paar' – naar huis te sturen. Om 22.00 uur volgde een tweede ronde. 'Dan zette ik de wekker en ging om 22.30 uur weer kijken. Soms dreigde ik de politie te waarschuwen. Het was met de politie geregeld dat dit kon, als de tolk er niet was. Eén keer riep zo'n Leidse vrouw die ik had weggestuurd, terwijl ze bij een vriendin achterop de fiets sprong: "het is de kift omdat je zelf geen vent hebt!"

Officieel is het woonoord gesticht door een vijftal bedrijven uit Leiden en omgeving: de Vereenigde Touwfabrieken in Leiderdorp (VERTO), het Ingenieurs Bureau voor Bouwnijverheid (IBB) in Oegstgeest en drie ondernemingen uit de FME-kring, de Nederlandsche Koperenbuizenfabriek in Leiderdorp, Reed Nederland en Reece, een Amerikaans bedrijf voor industriële naaimachines, in Leiden. Als het in gebruik wordt genomen biedt het kamp plaats aan honderdzestig Turken. Uitbreiding was nog mogelijk tot een capaciteit van 256 man. De bouw en inrichtingskosten van de wooneenheden met een gezamenlijke keuken, eetzaal en gebedsruimte, bedroegen circa 900.000 gulden. De touwfabriek stelde het terrein tegen een geringe vergoeding ter beschikking en het deelnemende bouwbedrijf IBB liet het woonoord in een half jaar tijd tegen kostprijs bouwen. Gezamenlijk vormden de werkgevers de Stichting Woonoord die tot taak had het kamp te beheren. In de tijd dat het kamp heeft

| 215

Kücüksen met zijn kind bij het woonoord Zijldijk.

bestaan – van 1966 tot 1978 – namen andere bedrijven soms slaappleatsen over van de initiatiefnemers. Zo maakten ook Wernink Beton, de Grofsmederij en de HCW in bepaalde periodes gebruik van het kamp. Bij aanvang bracht de touwfabriek 60 mensen onder, de Koperenbuizenfabriek 47, het IBB 45, Reece 3 en Reed Roller Bit 5, samen 160. De kosten werden omgeslagen per buitenlandse werknemer en in overeenstemming met het reglement onderling verrekend. De ongehuwde arbeiders betaalden als eigen bijdrage voor het woonoord 24 gulden per week en gehuwden vijftien gulden. Tenminste, als de gehuwden konden aantonen dat zij wekelijks dertig gulden naar hun gezin in het land van herkomst overmaakten.

Het woonoord besloeg in totaal een oppervlakte van 9000 m². Het bebouwde deel bestond uit tien centraal verwarmde paviljoens van vijftwintig meter lengte en een stenen hoofdgebouw waarin de keuken, de kantine, het ziekenzaaltje en een gebiedsruimte waren ondergebracht. De houten paviljoens waren bedoeld om vijf tot tien jaar dienst te doen. Een wooneenheid bevatte twee woonkamers van vijf bij vier meter, twee slaapkamers van zeven bij vijf meter voor acht mensen, douches en een was- en toiletgelegenheid. Op het terrein stonden twee woonhuizen, voor de Nederlandse beheerder en voor de Turkse tolk/beheerder. Er was een Turkse schoonmaakploeg en er waren Turkse en Nederlandse koks. De arbeidsinspectie controleerde op hygiëne en voeding en de Leiderdorpse huisarts, de heer van 't Woud, en bedrijfsartsen bezochten regelmatig het kamp.

De Turkse ambassadeur in ons land, de heer Vahit Halevoglou opende het woonoord op 2 december 1966. Na de lunch die ter plekke werd genuttigd, bracht de ambassadeur een bezoek aan enkele bedrijven waarin zijn landgenoten werkzaam waren. Enkele maanden later kwam ook de Marokkaanse ambassadeur in Brussel, de heer Guessous op bezoek in het kamp. Hij werd er officieel ontvangen door staatssecretaris de Meyer. In de plaatselijke en landelijke pers werd veel over het kamp geschreven. Kennelijk was dit kamp een paradepaardje om trots op te zijn. Sommige sociaal psychologen plaatsten kanttekeningen bij het verschijnsel woonoord. Het zou het contact met de rest van de samenleving bemoeilijken en zo ontstaan er gemakkelijker vooroordelen. Toch waren werkgevers enthousiast.

De sociale begeleiding en opvang worden er aanzienlijk door vergemakkelijkt, er is minder sprake van aanpassingsmoeilijkheden, vonden zij. De centrale ligging ten opzichte van de bedrijven scheelde veel reistijd en reiskosten. Ook dat was een niet te onderschatten pluspunt in een tijd van krapte. De IBB-ers onder de Turkse arbeiders – timmerlieden, hulparbeiders en betonvlechters – werden met busjes bij het woonoord opgehaald, de arbeiders die bij Verito werkten, gingen lopend naar hun werk en de rest ging met de bus of op de fiets naar Leiden.

216 |

Eén komkommer, één ei en één ui

De berichtgeving uit die tijd benadrukte vooral wat er specifiek en ‘anders’ is aan de inrichting en aan de leefwijze van de bewoners. De *Leidsche Courant* spreekt van een ‘louter mohammedaanse nederzetting in ons polderland.’ Het meest positieve van het woonoord vindt de verslaggever wel dat de bewoners de gelegenheid hebben een gemeenschap te vormen, ‘een mohammedaanse gemeenschap met eigen normen en opvattingen, met eigen eetgewoonten, met eigen onderwerpen voor conversatie en met eigen problemen.’ De onjuiste term ‘mohammedanen’ voor moslims of islamieten werd in die tijd nog veel gebruikt. De verschillen worden tot in details uitgemeten. Zo ontgaat het de journalisten niet dat closetpot en toiletrolhouder op de wc’s ontbreken en dat deze zijn uitgerust met een hurktoilet en een waterslang. ‘Het lijkt allemaal erg eentonig’ schrijft *het Vaderland* op 20 oktober 1966 ‘maar in werkelijkheid zijn de arbeiders best tevreden.’ Hoewel het wel even wennen was in het begin: ‘De centrifuge was binnen zeven dagen vernield omdat de mannen niet wisten hoe deze te gebruiken.’ En natuurlijk is er aandacht voor het eten ‘producten die uit de keuken komen (...) zijn afgestemd op de smaak en de eetgewoonten van de buitenlanders’: dagelijks worden 130 broden aangevoerd en vijf kratten tomaten, vaak een schaap, maar ook wel kip of gehakt. Trouwens ‘die mohammedanen zijn heel erg zindelijk op zichzelf. Slechte tanden of kunstgebitten hebben ze doorgaans niet. Dat komt omdat ze veel verse kost eten en veel hun tanden poetsen.’ Ook mevrouw Helder hield zich met het eten bezig:

‘We hebben een restauranthouder aangesteld om voor de groep te koken, Bernsen uit Leiden, die een restaurant had in de Breestraat. We wilden geen herhaling van de problemen in Scheveningen. Om recepten te halen zijn we met z’n drieën op bezoek gegaan bij het woonoord in Waddinxveen. Ik bestelde ook alles voor de

broodmaaltijden. Vooral in het begin vertrouwden de mensen het vlees soms niet. Ze waren bang dat ze varkensvlees kregen. Dus op een gegeven moment kreeg ik een verzoek om dagelijks komkommers, eieren en uien te serveren: De volgende dag kregen ze 30 eieren in een schaal. Na afloop kwamen er klachten. Er was niet genoeg geweest, een aantal mensen had niets gehad. Met handen en voeten heb ik moeten uitleggen dat ze per persoon per dag één komkommer, één ei en één ui kregen. Als sommigen niet hadden gehad, hadden anderen meer genomen. Rond de komkommers ging het nog een keer mis. 's Winters was dat natuurlijk veel te duur, dus kregen ze maar een halve. Uit protest kieperden ze deze toen de wei in. Moest ik het uitleggen en toen begrepen ze het wel. Verder wilden ze pindakaas met stroop door elkaar en honing natuurlijk. De grote pot honing die ik had besteld was na één dag op, hadden ze het lekker 's avonds uit zitten lepelen. Dat was natuurlijk niet de bedoeling. Het was bedoeld als broodbeleg voor drie dagen. Dus ik zei: in één dag op, twee dagen niks! En dan kregen ze ook twee dagen niets meer. Je moest streng zijn. Dat soort misverstanden was er als gevolg van het grote cultuurverschil. Men moest over en weer wennen. Want tegenover alles wat de Turken niet begrepen, stonden veel zaken die ik en de andere Nederlanders niet begrepen.'

| 217

Enkele van zulke voorvallen kan mevrouw Helder-Streeder zich nog voor de geest halen:

'Er waren eens loonproblemen. Alle Turken stonden op de gang bij de personeelsafdeling. Daar zei ik: 'kom morgen maar terug', maar ze gingen maar niet weg. Totdat iemand uitlegde: in Turkije betekent morgen: nooit, toen zeiden we 'kom dinsdag maar terug' en toen was iedereen in eens weg. Het werd me ook duidelijk dat verbale beledigingen zwaarder werden opgevat dan fysieke dingen, zoals vechten; vooral als de eigen familie in het geding was of god. In het begin kwamen Turken bij me klagen over de Nederlandse arbeiders die Allah beledigden door GVD te zeggen. Maar eigenlijk waren de verhoudingen fantastisch. Degenen die zich voor het bedrijf met de opvang bezig hielden, waren vaak lid van een kerk en dat was gelukkig ook van invloed op hun omgang met deze vreemdelingen. Ze hadden gevoel voor medemenselijkheid. Zelf werd ik al gauw 'Abla' genoemd, dat is de Turkse term voor de oudste zuster die voor het huishouden zorgt. Deze betiteling gaf meteen aan dat ik onder hun bescherming viel, mocht iemand zich eens te vrijpostig gedragen tegenover mij.'

Turk te kort

De vrije tijd liet zich in een woonoord makkelijker organiseren. In de eetzaal annex recreatiezaal stond een biljart, een televisie en een pingpongtafel. Als het even kon, werd er van half vijf tot zes uur buiten volleybal gespeeld. Ook vermaakte men zich wel met kaartspelen, Turkse kranten lezen en Turkse platen draaien. Veel dingen waren nieuw voor de bewoners. Mevrouw Helder-Streeder herinnert zich: 'Ze waren al gauw bezig om fietsen in elkaar te sleutelen en te leren fietsen in de wei:

dan viel je zachter! Ook gingen ze een kijkje nemen in het Leiderdorpse zwembad 'de Does' – alleen al een sensatie vanwege de meisjes! Eén man sprong zo maar in het diepe, gelukkig werd hij gered. Eenmaal weer aan de kant zei hij: "Turk te kort, water te lang"! Er kwamen wel eens Nederlandse arbeiders op uitnodiging op bezoek in het woonoord. De heer Kücüksen herinnert zich dat een arbeider van Rotogravure met zijn vrouw op bezoek kwam. Hij werd onthaald op een heerlijke maaltijd die hun gastheer zelf had klaargemaakt. Begin jaren zeventig kwamen er om de beurt klassen met Leiderdorpse schoolkinderen op bezoek in het kamp. Ook zij kregen er een maaltijd.

Door de ploegendiensten wisselden ook de etenstijden en kwam de recreatieve activiteiten in de eetzaal vaak behoorlijk in het gedrang. In het weekend kwamen er wel landgenoten uit andere pensions en woonoorden op bezoek zoals van Casa Cara in Katwijk en van het Parkhotel in Noordwijkerhout. Kücüksen: 'Vaak kwamen ze uit dezelfde streek als onze eigen mensen. Men schoof aan en at mee met wat de pot schafte. Tenslotte waren er ook arbeiders van ons die weg waren om zelf ergens anders op bezoek te gaan. De bezoekers namen hun plaatsen in en als het er veel meer waren, werden er stoelen bijgeschoven. In het weekend werd er meestal een film gedraaid. De bezoekers bleven meekijken. Die films kwamen rechtstreeks uit Turkije. Iemand uit Amsterdam of Rotterdam kwam ze draaien voor een gulden per persoon. Toch gingen veel arbeiders liever op zaterdagavond de stad in zodat er meestal niet meer dan een man of twintig film bleven kijken.' De sociaal werkster: 'Ze vroegen me om waslijnen, een strijkijzer en een strijkplank, om 's avonds netjes te kunnen uitgaan. "Bedankt, nu is het net als thuis", zeiden ze toen dit geregeld was.' Maar Kücüksen was er niet onverdeeld blij mee als de arbeiders in Leiden de bloemetjes buitenzetten. Hij zag het ook als zijn taak om te controleren of zij niet teveel geld uitgaven aan drank en aan uitgaan in de stad. Hij hield vooral de bezoekers van de Roxy Bar in de gaten – een favoriete tent in een zijstraatje van de Haarlemmerstraat. Vrouw en kinderen in Turkije hadden immers het geld hard nodig! Om dezelfde reden nodigde hij buiten medeweten van de arbeiders de ABN-Amro uit om voor iedere arbeider een rekening te openen. Voortaan kregen de mensen hun loon op een rekening in plaats van contant. Dat maakte de inkomsten meer controleerbaar en vergemakkelijkte het sparen. Zo gaven ze het minder makkelijk en snel uit in bars enzo. De heer Kücüksen moet nog lachen als hij eraan denkt: 'De bank was ook nog eens ver weg! Dat was mooi! Eerst waren de jongens kwaad. Maar later waren ze trots als ze gespaard hadden. Meneer, – ze zeiden altijd meneer tegen me – ik heb 10.000 gespaard..... meneer, ik heb 12.000 gespaard!' De werkgevers assisteerden de arbeiders bij het overmaken van spaargeld naar hun familie in het land van herkomst. Dit was in het arbeidscontract geregeld en gebeurde elke maand.

218 |

Duizendpoot

De tolk/beheerder heeft voor dit boek veel waardevolle informatie verschaft over het leven in het woonoord en het werk op de bedrijven, over de werving en remigratie van de Turkse arbeiders van het eerste uur. Zijn belangrijke bijdrage viel ook in die tijd al op. 'Hij is uitstekend op de hoogte van de Nederlandse toestanden', schrijft

Industrie Rijnland, blad van de werkgeversvereniging in juni 1971 over Kücüksen. Het verloop in het woonoord was aanvankelijk dan ook gering. 'Bijna alleen om redenen van privacy vertrekt er nog wel eens iemand, maar een hoog percentage van de vertrekkers keert na korte tijd op zijn schreden terug.' Menigmaal werd de rol van Kücüksen besproken en hij werd beschreven als 'een duizendpoot'. Hij heeft een onmisbare bijdrage gehad, beaamt ook mevrouw Helder. 'In een boekje over Leiderdorp staat over de buitenlandse werknemers dat als alle mensen waren opgevangen door zo iemand als Kücüksen, er nu geen integratieproblemen zouden zijn!' Hij bemiddelde bij problemen op het werk en gaf de arbeiders uitleg over hun onbegrijpelijke loonstrookjes, over de kinderbijslag en over andere, financiële en niet financiële knelpunten en struikelblokken. Hij gaf hen technische aanwijzingen over het gebruik van de machines op het werk. In het bedrijf kreeg men meestal een aanvullende opleiding van zo'n drie tot zes maanden omdat het niveau in Nederland hoger lag. De tolk was hierbij aanwezig. Ook werd er vaak op het werk taalles gegeven. Hier leerde men vooral de vaktermen die nodig waren voor het werk, en niet zozeer de taal die men in het dagelijkse leven nodig had. Bij Verito werden de lessen gegeven onder werktijd of in ieder geval werd er rekening gehouden met de werktijden. Dit bedrijf stelde een instructielokaal en een leraar beschikbaar. Er werd gewerkt met zelfgemaakt materiaal. Vanaf 1971 werd de methode *Cours Neerlandais Supradidact*, uitgave Intertaal, gebruikt. Andere methoden die in deze regio wel werden gebruikt waren een audiovisuele cursus van de Staatsmijnen, de cursus *le Français par l'Amitié* en zelfgemaakte cursussen van Werkgroepen Buitenlandse Werknemers uit Leiden en Rotterdam. Sommige arbeiders hadden moeite om de lessen te volgen. Soms had men te hoge verwachtingen en dacht binnen korte tijd het Nederlands te beheersen. Het werktempo in de fabriek lag hoger dan ze gewend waren. Soms waren ze gewoon doodmoe en vielen onder de les in slaap. Er werd meestal gewerkt in tweeploegendiensten: de eerste van vijf uur 's ochtends tot twee uur 's middags en de tweede van 's middags tot elf uur 's avonds. Om de week, afhankelijk van de diensten, gingen ze naar les. Vooral in de eerste periode na aankomst was er veel animo en werd er veel geleerd. Later zakte het af en na twee of drie jaar wilde men meestal geen les meer. Bij de taallessen was de tolk aanwezig. Ook vertaalde hij bij verschillende deelnemende bedrijven, in de pensions en bij instanties zoals de politie en de rechtbank. Van heinde en ver wist men hem te vinden. Er werden eind jaren zestig, begin jaren zeventig niet alleen in de herkomstlanden arbeiders geworven maar ook onder gastarbeiders in binnen- en buitenland. Zo herinnert Kücüksen zich dat hij voor het Leiderdorpsse bedrijf Durisol-bouwmaterialen naar Duitsland ging om er arbeiders te werven. Dit gebeurde nadat de officiële werving van overheidswege was stopgezet. Er werd geworven onder zogenaamde 'toeristen'. Deze arbeiders waren op eigen gelegenheid met een toeristenvisum naar Europa gekomen.

Begin 1966 waren er 214 Turken, acht Spanjaarden en elf Italianen via de officiële wervingskanalen in Leiden e.o. terechtgekomen.⁴⁸ 182 Marokkanen, 23 Spanjaarden en 49 Italianen kwamen op eigen gelegenheid naar de Leidse regio. Kücüksen hielp de Turken die op eigen gelegenheid kwamen, bij het aanvragen van een visum voor Nederland bij het Duitse consulaat. 'Een bedrijf investeerde veel om die ar-

beiders te werven. Er moesten hotelkosten betaald worden en reiskosten, tolkosten en ga zo maar door. Daartegenover stond dat de arbeiders zich voor een jaar aan het bedrijf verbonden. Maar ja, als ze dan eenmaal hier bij het bedrijf waren, wilden ze soms meer.' Op de LVI vergadering beklaagde Durisol zich dan wel eens over arbeiders die contractbreuk wilden plegen door eerder weg te gaan. Soms kwam het voor dat het werk niet beantwoordde aan de verwachtingen van de arbeiders. Zo werd er een keer een ploeg jonge verwarmingsmonteurs geworven om staalkabels te produceren. Het werk was met hen doorgesproken maar eenmaal hier wilden ze het niet doen, ze wilden meteen weer weg maar dat kon niet want ze hadden een jaarcontract.' De bedrijven vroegen de tolk ook wel om informeel onder zijn vrienden en landgenoten in Utrecht en Rotterdam te werven: 'als je goeie mensen kent, stuur ze! In Rotterdam had hij contacten met een oudere Nederlandse dame die voor veel arbeiders een verblijfsvergunning regelde. 'Zij werd Mama genoemd. De Vreemdelingenpolitie kwam regelmatig bij haar aan huis om verblijfsvergunningen te geven aan 'toeristen'. Ook ging Kücüksen regelmatig naar Vlaardingen. Daar was een informele arbeidsmarkt op een plein. Hij wierf hier onder meer een stuk of zes arbeiders voor Reece of Reed. Veel werkgevers kwamen daar arbeiders zoeken onder de 'toeristen'. 'Ik deed dan de voorselectie en nam de arbeiders mee naar de bedrijfsarts voor de keuring.' Voor het bouwbedrijf IBB-Kondor wierf hij begin jaren zeventig wel 60 mensen. Zij werden ingezet voor het bouwen van sluizen in de buurt van Terneuzen. Nadat de werving in de landen van herkomst van overheidswege in 1974 officieel was stopgezet, werd vaak overgegaan op een ander systeem, de zogenaamde nominatieve werving. Er werd een aanvraag gedaan voor een werk- en verblijfsvergunning voor mensen op naam. Een arbeider zei dan tegen de personeelschef 'ik wil graag mijn broer of neef laten overkomen.' De personeelschef beoordeelde de staat van dienst van degene die de aanvraag deed en afhankelijk daarvan gaf hij zijn medewerking. Ook langs deze weg heeft de beheerder van het woonoord in Leiderdorp meegewerkt aan de werving van enkele tientallen arbeiders. Dit systeem functioneerde tot ongeveer 1982. En dan was er natuurlijk nog de aanwas van jonge arbeiders vanuit de gezinshereniging die rond 1978 op gang kwam. Ook voor de tewerkstelling van deze zonen werd zijn bemiddeling ingeroepen.

Steun en toeverlaat

Voor de arbeiders in het woonoord was Yusuf Kücüksen hun steun en toeverlaat in het dagelijkse leven. Hij vergezelde de zieken bij doktersbezoek en regelde plotse-linge terugkeer als dit nodig was wegens familieomstandigheden. Als het nodig was, nam hij in de begintijd een zieke arbeider achter op de fiets mee naar het dorp naar de dokter. Als er meer zieken waren, werd de dokter gebeld en kwam deze langs in het kamp. Er was al wel een bedrijfsauto, een Opel Kadett, maar deze mocht van de beheerder, de heer Jonkman in de beginperiode niet gebruikt worden. Jonkman had een militaire achtergrond en ervaring opgedaan in de koloniën. Hij was door de werkgevers aangenomen omdat zij discipline wilden in het oord en verwachtten dat Jonkman hen daarbij kon helpen. Bij de start van het woonoord schreef de pers over

hem: 'De beheerder heeft tropenervaring en wordt onder meer aangesteld wegens zijn vermogen om tactisch op te treden.' De herinnering van Yusuf Kücüksen is een andere. Omdat Jonkman niet meer leeft wil hij deze herinneringen liever laten rusten. Er was één persoon met wie de ervaringen niet goed waren, zo stelt ook mevrouw Helder, en dat was de bewindvoeder, de eerste beheerder die voor het woonoord was aangesteld. Hij was een autoritaire militair, een oud-koloniaal met gevoel voor gezagsverhoudingen. Hij liet niet na te onderstrepen wie het voor het zeggen had in het kamp. 'De Turken die met respect wilden worden behandeld, pikten zijn gedrag niet. Er ontstonden soms levensbedreigende situaties en dan moest de tolk de gemoederen weer tot bedaren brengen. Een Turkse arbeider zei eens tegen de bewindvoeder toen hij door hem terecht werd gewezen "U niet mooi praten. U zo hoog en ik zo laag. De directeur van de fabriek niet zo praten, hij zo hoog en ik zo laag!"

Na twee jaar ging Jonkman weg. Kücüksen nam op eigen verzoek het beheer op zich. Hij werd hierbij geassisteerd door de heer Vork, voorheen werkzaam bij de Koperen Buizen Fabriek, die verschillende klussen deed zoals het gras maaien en boodschappen doen. Na enige tijd kocht de beheerder uit eigen zak een Volkswagen kevertje. Zo kon hij met zieke arbeiders naar de dokter. Vergoeding voor onkosten kreeg hij er niet voor. 'Daar doen we niet aan', zei de directeur.

Vanaf 1972 kwam de gezinshereniging op gang. De mensen waren het leven alleen zat en wilden graag hun vrouw en kinderen bij zich hebben. Ook hierbij heeft Yusuf Kücüksen een belangrijke rol gespeeld: 'Ik liet de mensen inschrijven en bepaalde in contact met de Leidse en Leiderdorpse woningstichtingen, waar ze zouden komen te wonen. Ik bepaalde ook wie het eerst in aanmerking kwam. We wilden namelijk geen getto en ik kende de mensen. Jongens die heimee hadden gingen voor. Als ik bij de woningbouwverenigingen aanklopte, lukte het! Ik woonde intussen zelf al een tijdje aan de Wilddreef in Leiderdorp in een huis van de Woningbouwvereniging. Mijn huis op het terrein van het woonoord werd gebruikt als tijdelijke woning voor arbeiders die hun gezin lieten overkomen. Er waren op dat moment veel woningen beschikbaar. Ik maakte ook een planning voor de kinderen waar ze naar school moesten. Ik zat zelf in de oudercommissie van de Springschansschool. We lieten de kinderen vooral naar de openbare school gaan, pas later meer gespreid ook naar de andere scholen. Ook assisteerde ik bij het regelen van de Kinderbijslag. De Raad van Arbeid kende alleen de namen van de mensen, maar ik wist hoeveel kinderen ze hadden, en dat soort dingen. Ik hielp dit in kaart te brengen. Na ongeveer 1978 hielp ik de gezinnen die een woning wilden, met kopen. Ik bemiddelde bij de contacten met de makelaar. Vooral de grotere gezinnen gingen over tot kopen omdat er geen of weinig grote woningen beschikbaar waren.'

Er waren ook een aantal nare gebeurtenissen, waarbij de inzet van de tolk/beheerder nodig was. Het is een keer voorgekomen dat één van de bewoners zijn vriend doodstak. Deze had een meisje meegenomen naar het kamp en werd daar door zijn vriend op aangesproken. Zijn vriend vond dat dit niet kon. De man werd kwaad, er ontstond ruzie en hij stak zijn vriend neer. Twee bewoners kwamen om bij een verkeersongeluk in Leiden. Zij waren dronken. De politie probeerde hen in de auto aan te houden, ze vluchtten en kregen toen een ongeluk. Kücüksen begeleidde hun

Feestelijke maaltijd in het woonoord.

stoffelijk overschot naar vrouwen en kinderen in Turkije. Een arbeider van het bedrijf Durisol overleed nadat hij op de Achthovenerweg in Leiderdorp tegen een boom was gereden. Opnieuw begeleidde Kücüksen een stoffelijk overschot naar Turkije, naar de familie in Trabzon in het Oosten bij de Zwarte Zee.

Gelukkig zijn er naast nare vooral ook veel leuke herinneringen. Het offerfeest en Ramadanfeest waren altijd een bijzonder moment in het woonoord. Mevrouw Helder regelde in het begin, samen met de tolk, van alles, ook voor deze feesten. Voor het eerste Ramadanfeest nam ze contact op met de Leidse veemarkt om een ram te kopen. Ze lieten dit slachten in Den Haag, toen de enige plek waar ritueel geslacht werd.

Heimwee en terugkeer

Officieel gevraagd was het natuurlijk vaak 'goed, goed, alles goed' wat je hoorde. Het is immers niet gebruikelijk om het aan de grote klok te hangen als er problemen zijn. Maar in de praktijk was de heimwee naar vrouw en kinderen een belangrijk probleem voor de arbeiders van het eerste uur. Migratie naar West Europa betekende meestal dat het contact met het gezin bijna totaal werd verbroken, in ieder geval tussen de vakanties door. Nu, anno 2008 in de tijd van internet en mobiel en goedkoop bellen is dat bijna onvoorstelbaar. In ieder geval schetst het de afstand tussen toen en nu. Yusuf Kücüksen laat zien dat de problemen van de Turken op dit punt weinig afweken van die van de Marokkanen:

‘De mensen kwamen vaak uit de kleinere steden en dorpen. Veel vrouwen waren analfabeet. Hoe konden ze contact leggen met hun man? Om een telefoon te bereiken moesten ze al een hele reis maken en dan moest er nog verbinding worden gemaakt. Dat lukte al vaak niet of duurde heel lang. Een brief schrijven? Dat konden ze niet en lieten ze niet over aan anderen. Moesten ze er mee naar een buurmeisje gaan dat op school zat? Wat moesten ze dit meisje dan zeggen?’ Intimiteit tussen man en vrouw laat zich immers niet door een buurmeisje verwoorden. ‘Soms schreef ik voor een arbeider aan wie de heimwee knaagde, een brief naar de commandant van de gendarmerie van het dorp. Maakt het gezin van die of die het nog goed? Als er dan na weken goed bericht terug kwam, dan hield zo iemand het wel weer een tijdje uit. Maar na verloop van tijd zag ik dat het weer mis was. Joh, hoe gaat het nou, vroeg ik dan. Zo iemand ging vóór bij de gezinshereniging.’

Heimwee was een belangrijke reden om terug te keren. Veel van de mensen die door Kücüksen werden geworven, zijn vroeg of laat, vaak met behoud van uitkering, teruggegaan naar Turkije. Vanaf 1978 kwam hiervoor financiële steun. ‘De jongens kwamen mijn advies vragen: meneer, wordt dit echt uitbetaald? Moeten we het doen? Ik zei ja, jongens, doe het, ga terug! Immers veel van hen spraken nog steeds gebrekkig Nederlands en economisch was het een moeilijke periode. Ze luisterden altijd goed naar me.’ Vooral de mensen uit Trabzon en omgeving zijn merendeels teruggekeerd. Een ander deel van de gastarbeiders van het eerste uur pendelt nu jaarlijks heen en weer: men wil graag terug maar de kinderen en kleinkinderen zijn hier in Nederland. Kücüksen heeft actief meegewerkt aan terugkeerprojecten. Samen met enkele landgenoten, zoals Osman, zijn collega-beheerder uit Waddinxveen en een collega uit Keulen, was hij al in 1967 bezig met een bedrijfje voor nylon en jutezakken de ‘isbirholding’, bedoeld voor Balikesir bij Marmara. Toen kwam er een groep Turken uit Karaman naar het woonoord. Zij wilden hulp bij de ontwikkeling van een veevoederen meelfabriek. ‘Je weet hoe dat gaat, je geeft je leven aan zo’n project. Drie op de vier weekends was ik weg voor dat project om geld op te halen. En dan was ik één weekend thuis voor mijn vrouw en kinderen. Ik ging in die tijd stad en land af, naar Arnhem, Duitsland en Antwerpen, om mensen te bewegen om aan dit project deel te nemen. Na vier jaar konden we beginnen, we hadden een miljoen verzameld. Maar er was meer nodig: kundig personeel, een laboratorium. We kregen hiervoor steun van ontwikkelingssamenwerking. Het project kreeg steun in de vorm van een lening van minister Boersma die er ook een keer op bezoek kwam: ‘Toen hij daar kwam waren er twee arbeiders aan het werk die eerder als toerist in Nederland gewerkt hadden. Zij liepen gelijk op hem af, zeiden welkom in het Nederlands en kusten op traditionele wijze zijn handen. Boersma vond het prachtig! Het Turkse ministerie was er minder blij mee want die wilden vooral steun voor zware industrie en niet voor dit soort werkgelegenheidsprojecten voor de gemeenschap.’ Het bedrijf bestaat nog steeds.

| 223

Sluiting

In de loop van de jaren zeventig kreeg het Turkenkamp – zoals het in de volksmond wel genoemd werd – steeds meer met leegstand te maken. Steeds meer arbeiders

zochten huisvesting buiten het woonoord en gingen ertoe over om hun gezin naar Nederland te halen. Economisch was het een moeilijke tijd. Yusuf Kücüksen: 'van Unen, personeelschef van HCW maakte ook veel van mijn diensten gebruik. Hij had ongeveer zestig arbeiders in het Parkhotel wonen in Noordwijkerhout en wilde deze wel onderbrengen in het woonoord. Wat gebeurt is. Ook werden er steeds meer Marokkanen uit pensions in Leiden in het woonoord gehuisvest.' Desalniettemin was er medio 1975 een leegstand van 55%. Het merendeel van het bestuur wilde op dat moment onmiddellijke sluiting. De voorzitter wees echter op het feit dat de leden rekening moesten houden met de geldende huur bescherming. De vakbond NVV ging met de zaak bezig en kwam langs op het kamp om met de arbeiders te praten. 'Wij willen met u over uw problemen komen praten', aldus een ongedateerde brief aan de bewoners. 'Leden en niet-leden kunnen komen. Wij zien de Turkse arbeiders als één geheel.'

224 |

Na uitgebreide onderhandelingen nam de gemeente Leiden de exploitatie van de bedrijven over. Deze betaalden de gemeente een bijdrage per kwartaal en een bedrag van vijf gulden per dag per ondergebrachte arbeider. In de overeenkomst werd verder bepaald dat de gemeente zich verplichtte iedere arbeider die het oord moest verlaten vanwege sluiting, de volgende artikelen mee te geven: één bed met één kussen, twee dekens, twee lakens, één sloop en een compleet stel tafelgerei, bestaande uit mes, vork, lepel en bord. In augustus 1979 werd de Stichting Woonoord Arbeiders definitief ontbonden. Een half jaar eerder was het woonoord Zijldijk ontruimd en vervolgens gesloopt. 'Een concentratiekamp', verzuchtte oud-directeur Molenaar van Verdo, het bedrijf dat twaalf jaar lang het beheer over het kamp voerde: 'Het was gewoon een houten barak met openbare toiletten en spoelbakken en geen privacy.'⁴⁹ Toch werd daar lang anders tegenaan gekeken zoals we hierboven hebben gezien. De bedrijven droegen bij in de sloopkosten. Het getuigschrift dat de 'maatschappelijke duizendpoot' tolk en beheerder Kücüksen meekreeg bij zijn ontslag was lovend: 'Als tussenpersoon tussen bedrijven en bewoners kwam hij op voor beide partijen. Het geruisloos functioneren van het woonoord waarin soms meer dan honderdzestig buitenlanders waren gehuisvest gedurende een zo lange periode, toont zijn bekwaamheden.' De heer Kücüksen heeft nog enkele jaren in dienst van de gemeente Leiden gewerkt als beheerder van wooncentra voor gastarbeiders maar is uiteindelijk om gezondheidsredenen gestopt met zijn werk. 'Er was teveel stress, ik kreeg teveel mensen en problemen op me af.' Hij kijkt met tevredenheid terug op de tijd bij het woonoord: 'Ik heb veel voor de mensen kunnen bereiken.' Hij vindt het vooral jammer dat er niet meer is gedaan voor vrouwen en jongeren. 'Veel van wat er nu wordt uitgevoerd, rond inburgering en zo, heb ik destijds al voorgesteld. De mensen waren leergierig genoeg, maar nu is het moeilijk voor hen.'

Tegenwoordig is er op de plek van het woonoord een bedrijventerrein. In de achterliggende polder zijn nieuwe woonbuurten gebouwd. Daar ergens woont Yusuf Kücüksen. Net als veel van 'zijn jongens' brengt hij een groot deel van zijn tijd in Turkije door. Maar ook komt hij steeds weer terug uit verlangen naar zijn drie kinderen en kleinkinderen. Hen achterlaten is nog steeds even moeilijk als veertig jaar geleden. Maar als hij weg is, is er nog altijd mevrouw Helder. Mevrouw Helder en de familie Kücüksen zijn door hun ervaringen rond de Zijldijk vrienden voor het

| 225

Mevrouw Helder-Streder & Mevrouw Kücüksen, 1967.

leven geworden. Ze gingen al gauw samen op vakantie, bijvoorbeeld met Pasen in een huisje in het oosten van het land en zelfs naar Turkije waar ze op familiebezoek gingen. De kinderen Kücüksen – intussen zelf goed geïntegreerde veertigers met kleine kinderen – noemen mevrouw Helder tot op de dag van vandaag tante Jettie. Toen mevrouw in 1980 ging trouwen was een delegatie arbeiders uit de fabriek aanwezig en behoorde de familie Kücüksen tot de gasten van het bruidspaar. De intense vriendschap – ‘eigenlijk een soort familieband’ licht mevrouw Helder-Streder toe – is tot op heden in stand gebleven.

Marokkanen in Leiden

‘In veel Nederlandse steden zijn ze een vertrouwd onderdeel van het straatbeeld geworden: kleine donkere mannen die meestal groepsgewijs de straten bevolken. (...) De aanpassing van deze mensen is vaak oorzaak van moeilijkheden, waardoor hun problemen voortdurend in de belangstelling staan. Dat schreef het *Leidsch Dagblad* op 26 maart 1966. Toch was het nog maar vier jaar geleden dat de eerste Marokkaan in Leiden aankwam. Farid kwam volgens de overlevering in 1962 als eerste Marokkaan in Leiden aankwam. Maar dan zien we Omar Boek – Ommaer Bouck – even over het hoofd. De Boer wijst in zijn artikel over vreemdelingen en nieuwkomers in Middelleeuws Leiden op deze Omar Boek: ‘mogelijk een inwoner van het huidige Algerije

of Marokko' die zich, voor zover bekend, al in de Middeleeuwen als eerste niet-Europeaan in Leiden vestigde.⁵⁰ Hoe het ook zij, Farid herinnert het zich nog goed. 'Nederlanders waren geïnteresseerd en maakten graag contact.' Maar elke week ging hij naar Brussel om er landgenoten te ontmoeten. Als hij Arabisch hoorde praten stapte hij op de mensen af om kennis te maken en weer even in zijn eigen taal te kunnen communiceren. Toch raakte hij gauw ingeburgerd want al in 1963 trouwde hij met een Nederlandse vrouw. Hij werkte jaren lang als voorman bij een bouwbedrijf.⁵¹

Terwijl de meeste Turken langs de officiële wervingskanalen in Nederland terecht kwamen, arriveerden de Marokkanen vaak op eigen initiatief in Leiden – al of niet met de benodigde papieren. Zij vonden vooral huisvesting in oude pensions in de binnenstad. Een aantal van deze pensions is bekend geworden omdat de bewoners er in verzet kwamen tegen de pensionbaas, acties voerden en verbeteringen eisten. De acties van zeven pensions in de Groenesteeg brachten de gemoederen wel het meest in beweging. Hier werd een slepend conflict uitgevochten tussen bewoners, gesteund door de Werkgroep Buitenlandse Arbeiders Leiden en eigenaar Feenstra, die van de bewoners de bijnaam Hairat kreeg. Feenstra was tevens bestuurslid van Rijn & Lek. Hij hield zich bezig met gemeentelijke plannen voor pensionverordeningen. Op kosten van Rijn & Lek ontving Feenstra op zijn adres een abonnement op de Marokkaanse krant Al Alam. Als pensionbaas wilde Feenstra in zijn panden de huur verhogen van 20 naar 25 gulden per week, maar de bewoners weigerden meer te betalen. De huisbaas trof sancties en sloot gas en licht af. Bij verschillende confrontaties ging de huisbaas – activisten te lijf, onder meer met een uitgerukte gas-slang. De politie bleef opvallend inactief. Uiteindelijk kwam de gemeente tussenbeide en kreeg de eigenaar zover dat hij beloofde binnen drie maanden te verbouwen. Dit gebeurde niet, er werd hooguit een beetje schoongemaakt door nonnen uit Hoorn, aldus de bewoners. De bewoners over Feenstra: 'Als we zeiden: Hairat de wc lekt of Hairat de lamp is kapot, dan zei hij: de deur staat open'; over de gemeente 'Waarom wordt er alleen over ons gepraat als er rellen zijn... deze bestuursmensen zouden eens een maand bij ons moeten logeren en 's nachts wakker worden van de kou. Ze zouden eens met twintig mensen één wc moeten delen (...)' Achttien Leidse actiegroepen en buurtcomités waren solidair en gaven gezamenlijk een verklaring uit waarin zij het falende gemeentebestuur aan de kaak stelden. Honderdtachtig bewoners uit de buurt rondom de pensions, uit de Groenesteeg, de Middelste Gracht, de Uiterste Gracht en de Vestestraat gaven met een handtekeningactie steun aan de buitenlandse buurtbewoners. Toen de panden in 1976 eindelijk zouden worden gesloopt hing er een spandoek namens een deel van de bewoners: 'Wij gaan niet weg.' Goedkoop en slecht had kennelijk toch de voorkeur boven beter maar duurder. De politie ontruimde uiteindelijk de laatste panden in aanwezigheid van leden van de gemeenteraad die zich solidair hadden verklaard met de actievoerders. Anderen gingen in op de voorstellen van de gemeente en verhuisden naar het woonoord aan de Zijldijk of naar een pension in het voormalige gebouw van de Stedelijke Licht Fabrieken (SLF) aan de Hooigracht. Dit gebouw was door de Stichting Migranten Centra omgebouwd en voldeed voor 40 gulden per bed per week aan alle eisen van de pensionverordening. Alleen op nummer 41 hield sla-

ger Amdal zijn poot stijf: hij vroeg zoveel voor zijn slagerij dat de gemeente hem maar liet zitten.

Een week na de actie in de Groenesteeg verwoestte een beschonken knokploeg van zo'n 35 man met hamers en bijlen het interieur van een pension in de Jan Vossensteeg. Kleding en linnengoed werd naar buiten gegooid. Aanleiding was een aanrijding waarbij een bewoner betrokken was geweest. Onderhandelingen over een schadevergoeding waren op niets uitgelopen. De Marokkaanse bewoners hadden via de achterkant het pand kunnen verlaten en werden elders ondergebracht, terwijl de Leidse politie voorzien van schilden en bullepezen de steeg aan beide kanten afsloot en de brandweer het pand dicht timmerde. Het Leids Huurders Comité hield een inzamelingsactie voor de geleden schade die werd geschat op 6500 gulden. Opnieuw kwamen religieuzen uit Hoorn in actie, dit keer niet om schoon te maken maar met een adres aan de minister van Volkshuisvesting. Zij eisten wettelijke regelingen voor huisvesting van buitenlanders.

| 227

Beukenschans

Als alternatief voor het woonoord en voor te sluiten pensions in Leiden werd in Leiderdorp naar de toenmalige inzichten door deze Stichting Migranten Huisvesting waaraan ook de Industriebond NVV deelnam, een nieuw project ontwikkeld: de Beukenschans. Het was eigenlijk een complex eengezinswoningen waar per woning twee mensen een kamer deelden en waar voor iedere eenheid een gemeenschappelijke ruimte was. Het complex bood woonruimte aan 173 personen. De huur bedroeg 240 gulden per maand per kamer. De Beukenschans werd in het najaar van 1978 geopend en stond na enkele maanden nog steeds halfleeg. De oud-Zijldijkbewoners wilden er aanvankelijk niet heen: er was geen gebedsruimte, de huur was te hoog en ze moesten zelf zorgen voor de schoonmaak en voor de was. Dat waren ze aan de Zijldijk niet gewend. De LVI wilde niet langer bijdragen waardoor de kosten voor de arbeiders opliepen. Pensionbewoners op hun beurt wilden niet weg uit de binnenstad, vonden de locatie te ver weg, de busverbinding slecht, de huur te hoog, de slaapkamers te groot en de gemeenschappelijke ruimte te klein. De huur zou in de vakantie moeten worden doorbetaald terwijl dat in veel pensions niet gebruikelijk was. Dit laatste punt gold vooral voor degenen die in het gemeentelijke pension op Hooigracht 12-16 woonden. Ook beklaagden de kandidaten zich dat een en andere zonder voorafgaand overleg tot stand was gekomen. Na enkele maanden werden 36 buitenlandse arbeiders van de Kabelfabriek in Waddinxveen in de Beukenschans ondergebracht. In het begin van de jaren tachtig werd het complex gebruikt voor de opvang van tien Vietnamese bootvluchtelingen.

In 1979 stonden er nog meer pensions op de nominatie om te worden gesloopt. De gemeente had namelijk van het Rijk vier miljoen ontvangen voor het opknappen van oude panden in de binnenstad. Het ging om pensions in de Joubertstraat, de Schutterstraat, de Paul Krugerstraat, de Kabeljauwsteeg, de Apothekersdijk, de Oude Vest en de Langebrug. De ontwikkelingen leidden tot acties in de zomer van 1979 en zorgden voor ophef in politiek Leiden. In de raad werd een motie aangenomen, waarin weigeraars de toezegging kregen dat zij na een half jaar konden terugkeren

naar de binnenstad. Dit bood een uitweg uit de impasse. Ondertussen bezetten twaalf Marokkanen uit een brandgevaarlijk pension aan de Langebrug de moskee in de voormalige Morspoortkazerne. Men wilde niet naar de Beukenschans maar een wisselwoning in Leiden krijgen. In een grote advertentie in het *Leidsch Dagblad* betuigen Leidenaren hun solidariteit met de actievoeders. Maar niet iedereen was hier positief over. Vooral de Nederlandse actievoeders die de Marokkanen steunden, moesten het ontgelden. Zo meende een lid van de plaatselijke Commissie Huisvesting dat 'De Beukenschans is afgekraakt door betaalde schenenschoppers!'

Mijn patriciërswoning

Een andere pensionactie werd gevoerd aan de Steenshuur. Op nummer zeven voerden zestien Marokkaanse bewoners in 1974 actie tegen huisbaas Stipdonk. De klachten waren legio. Terwijl de huur 3000 per maand bedroeg, werd er niet schoon-gemaakt, er was ongedierte, vooral muizen en wandluis, er waren te weinig sanitaire voorzieningen – alleen één bruikbaar toilet en één bruikbare douche –, er stond allerlei troep van de eigenaar in de gang, ramen en muren lekten, gaten in de muren waren opgevuld met kussens, de leidingen waren gevaarlijk en het was smerig, tochtig en vochtig. Als men met vakantie was, werden iemands spullen verwijderd, iemand die zijn kamer zelf had opgeknapt kreeg een huurverhoging van 50%. De bewoners: 'Wanneer we klachten aan u doorgeven, horen we: ja, ja of ga maar naar een ander pension of ga maar in een dierenpark bij de koeien slapen.' De huisbaas die het pension in de pers 'mijn patriciërswoning' noemt, brengt hiertegen in: '(...) als mijn manieren werkelijk zo grof zijn, waarom wonen deze mensen dan in geen enkel pension zo graag als in het mijne op de Steenshuur?' Er komt een rechtszaak van en in maart 1974 bepaalt de Hoge Raad dat de huurwet ook van toepassing is op de huurovereenkomst van buitenlandse arbeiders in de pensions.

Hollandse Constructie Werkplaatsen

Een bedrijf dat er pas relatief laat toe overgaat om buitenlandse werkrachten in dienst te nemen is de Hollandse Constructie Werkplaatsen (HCW).⁵² Hoewel al in 1962 nieuwbouwplannen geschrapt werden wegens personeelstekort, duurde het nog tot 1969 voordat het bedrijf de eerste Turkse arbeiders in dienst nam. Het ging om veertig man. Dit aantal nam geleidelijk toe tot ongeveer honderd. Het bedrijf regelde voor zijn werknemers onderdak in een hotelpension in Noordwijk in de bossen. Er was een eetzaal en arbeiders deelden er met z'n tweeën een kamer. Door de strakke regels deed het aan alsof je weer in militaire dienst was, vonden de arbeiders. Wie de mogelijkheid had, bleef daar niet al te lang wonen. Een bus bracht hen dagelijks op en neer naar het werk. Een aantal arbeiders werkte er eind jaren negentig nog. Zo niet Fadil Cengiz, een van de arbeiders die in 1969 naar Nederland kwam om bij de HCW te werken. Uit zijn verhaal blijkt weer hoe weinig arbeiders over Nederland wisten voordat ze hierheen kwamen. 'We wisten ook eigenlijk niets van Nederland. Ja, dat het er koud was. We hadden speciaal dikke kleding meege-nomen (...). Op school hadden we alleen iets geleerd over Nederlandse kaas en de

weilanden en de rivieren. Ik dacht dat westerse mensen koel zouden zijn, maar ik vond de Nederlanders warm, menselijk, dat viel me erg mee. Ze hielpen ons als er iets was. Ja, mijn indruk was meteen goed.' Ook blijkt steeds dat men vaak voor Nederland koos op grond van de positieve berichten over dit land in vergelijking met andere migratielanden: 'Het arbeidsbureau zei dat er twee mogelijkheden waren: Duitsland of Nederland. Wij hadden geen idee. We lieten de keus aan de directeur over, hij was overal geweest. Hij raadde Nederland aan, hij zei: 'Duitsland is een groot land, ik vind Nederland schoner en netter en er zijn weinig buitenlanders. Ik raad jullie aan om daarheen te gaan.' Samen met zijn broer kwam Fadil in Leiden in de metaal te werken bij de HCG. Het werk was vies en zwaar. Vooral in het begin moesten ze erg wennen. In Turkije hadden ze als ambtenaar gewerkt en ze hadden dus geen ervaring met fabriekswerk. 'We moesten veel lassen. Door de vele gassen kreeg ik last van mijn maag. Dat heb ik sinds die tijd nog steeds. Later ben ik kraanmachinist geworden, dat was al beter.' Cengiz is tot 1975 bij de HCG blijven werken. Hij was lid van de vakbond en drie jaar lang actief in de Ondernemingsraad. Hij functioneerde vaak als leider van de Turkse arbeiders. Hij praatte met hen over wat goed en niet goed ging en hielp mensen die problemen hadden. In 1975 werd hij op grond van een incident ontslagen. Voor Cengiz was het duidelijk. De werkelijke reden was dat hij als buitenlander werd gediscrimineerd. Hij kreeg steun van de FNV bij het aanvechten van zijn ontslag en won uiteindelijk zijn rechtszaak. Het bedrijf moest hem twee jaar loon uitbetalen.

| 229

'Grove types, echt werkmansvolk'

Hoe was het nou voor deze arbeiders die afkomstig van het platteland van Marokko en Turkije ineens in de Leidse fabrieken productiewerk moesten verrichten temidden van hun Hollandse collega's? Leiden was lang een proletarische stad met veel ongeschoolde mensen met een laag inkomen. De arbeidsverhoudingen in de bedrijven waren nog hiërarchisch en de inspraak was beperkt. Ondernemingsraden kwamen maar net op gang, tegen kantoormensen werd opgekeken en de fabrieksarbeiders hadden de neiging zichzelf te onderschatten. Er was een ver doorgevoerde arbeidsdeling: iedereen had zijn eigen specialisatie en was in het bedrijf opgeleid. Het ging er niet altijd zachtzinnig aan toe. 'Grove types, echt werkmansvolk' afkomstig uit de binnenstad en al generaties werkzaam in de metaal. Dat waren de arbeiders die in de fabriek van HCW werkten, herinnert een voormalige werknemer zich. 'Hoewel ik heel wat GVD's heb gehoord, gingen we vriendschappelijk met elkaar om. Ik heb ook wel eens een baas bij zijn strot gegrepen, maar daarna vergat je dat weer snel.' Directies van bedrijven waren vaak positiever over de gastarbeiders dan over de Leidse arbeiders. Vooral in het begin van de jaren zeventig ebde de aandacht van de werkgevers voor het nijpende woningtekort enigszins weg en kwamen de tekortkomingen van de Leidse arbeiders meer in het vizier. Het oordeel van de werkgevers over de arbeidssituatie in Leiden was erg ongunstig. Naast een tekort aan arbeiders was er ook veel werkloosheid: medio 1973 stonden 1651 mannen ingeschreven bij het Arbeidsbureau. Hiervan werden er 433 als 'minder geschikt' bestempeld. Bij drievierde van deze groep was geen sprake van

fysieke belemmeringen, maar men achtte hen minder geschikt op grond van hun mentaliteit. Met andere woorden de heersende opinie was dat ze wel konden werken, maar niet wilden werken. De werkgevers waren van mening dat dit kwam door het systeem van uitkeringen. Zij wilden maatregelen nemen om de 'werkschuwheid' van de arbeiders te bestrijden. Men beoogde vooral een mentaliteitsverandering door het lanceren van een sociaal offensief met inschakeling van buurthuizen en het maatschappelijk werk. Op initiatief van de Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt werd onder voorzitterschap van de burgemeester van Leiden, de heer Vis, en met medewerking van de werkgeversorganisatie, vakbeweging, arbeidsbureau en Universiteit een stuurgroep gevormd om iets aan dit arbeidsmarkt probleem te doen. Maatregelen varieerden van het bestuderen van de redenen waarom beschikbare maatregelen zoals scholing van werklozen, niet aansloegen tot scholing op de werkplek met subsidie van de overheid en het benaderen van ouders via de schooladviesdienst.

230 |

Er werden zelfs huiswerkopgaven aan de ouders gegeven, zodat deze zouden leren om samen met hun kinderen kennis op te doen. De stuurgroep was namelijk van mening dat bij die oudere generatie ieder schuldgevoel ontbrak. 'Hun redenering is, dat zij zo zijn en zo weinig weten omdat zij en hun voorouders zijn uitgebuit door de kapitalistische maatschappij, te beginnen bij de lakenindustrie in de 19^e eeuw.' Pogingen om de Leidse arbeiders verantwoordelijk te stellen voor hun werkloosheid kunnen niet verhullen dat vooral de herstructurering van de industrie die op dat moment volop aan de gang was, bijdroeg aan de oplopende werkloosheid onder de Leidse arbeiders. Naar gegevens van de vakbeweging gingen er tussen 1962 en 1977 in de Leidse regio, in de metaal en in de textiel 3500 arbeidsplaatsen verloren. Vooral in de textiel werden hele bedrijven opgedoekt zoals Zaalberg in 1969, Clos en Leembruggen in 1978 en Krantz. De internationale economische crisis, de herstructurering en verplaatsing van industriële activiteiten naar landen waar arbeid goedkoop was, eisten hun tol. In 1971 ontsloeg de Grofsmederij na een fusie met Werkspoor Amsterdam, 80 werknemers. Na de verhuizing in 1975 naar 'de grote polder' bij Zoeterwoude Rijndijk werden in 1977 opnieuw mensen ontslagen. In 1978 werd het bedrijf door arbeiders bezet maar dit kon de sluiting van de fabriek niet verhinderen. De migranten onder de arbeiders namen actief deel aan de acties om de Leidse industrie te behouden, niet alleen bij de grofsmederij maar ook bij de schrijfmachinefabriek Adler.⁵³

Gezien de tekorten op de arbeidsmarkt waarschuwden de werkgevers aanvankelijk voor de gevolgen van het niet meer verlengen van de verblijfsvergunning van gastarbeiders. Enkele fabrieken slaagden erin om werkloze Surinamers uit Den Haag aan te trekken voor ongeschoold werk. Anderen bleven naarstig op zoek. Illustratief is de brief die Oosthoek richtte tot Sociale Zaken. Bij Oosthoek woonden 25 Spanjaarden en enkele Turken in een barak, die daar voor 65.000 was neergezet. Het bedrijf klaagde zich over de werkschuwheid van de opgeroepen Nederlandse werklozen en vroeg dringend om meer Spaanse arbeiders te mogen werven. Al gauw echter liep het ongeschoolde werk in de Leidse economie terug en de werkloosheid onder allochtonen in rap tempo op. Dit hield ook vrouwen bezig en zij betrokken hun strijd tegen werkloosheid bij de viering van 8 maart, de Internationale Vrouwendag.

8 maart vieringen

Vanaf 1978 wordt in Leiden 8 maart, Internationale Vrouwendag, gevierd. Al in 1979 werd het programma ingevuld met sprekers uit verschillende herkomstlanden van migranten: Turkije en Suriname en Chili. 's Ochtends werden video's gedraaid in het vrouwenontmoetingscentrum Femke, 's avonds trokken vrouwen in optocht en begeleid door muziek van het Leids Vrouwenorkest en het vrouwenkoor de Sirenes naar het Parlement. In het Kabinet trad het Leids vrouwenorkest op met onder meer een lied over Turkse uienpelsters en Leidse bonendopsters. Tijdens de toespraken kwamen drie buitenlandse vrouwen aan het woord. De Turkse vrouw Umi Cengiz vertelde over de migratie van Turkse vrouwen naar Nederland. Veel vrouwen gingen hier aan het werk om het gezinsinkomen aan te vullen. Hun kinderen lieten ze thuis in Turkije bij de grootouders of andere familieleden. Zij hadden immers geen opvang voor hen. Umi Cengiz sprak over heimwee en het verlangen van de vrouwen naar hun kinderen. Vaak werden ze er ziek van maar konden hun gevoelens bij de bedrijfsarts moeilijk tot uiting brengen. Bijna dertig jaar later geeft de Turkse Filiz hier een voorbeeld van. Op 8 maart 2007 vertelde zij haar geschiedenis aan vrouwen die in Leiden bijeen waren om de Internationale Vrouwendag te vieren.

| 231

'Filiz vertelde dat zij als elfjarige naar Nederland was gekomen. Toen zij één jaar was – in 1971 – vertrok haar vader als lasser naar Nederland om hier in Leiden bij de metaalfabriek HCG te gaan werken. In 1974 besloot hij zijn vrouw over te laten komen. Zijn twee dochters bleven nog in Turkije bij opa en oma. Zijn vrouw ging – eenmaal in Nederland – werken als coupeuse in een naaiatelier in Katwijk om een bijdrage te leveren aan de gezinsfinanciën. Na het behalen van haar lagere schooldiploma kwam Filiz op elfjarige leeftijd naar Nederland. 'Hoewel mijn moeder de taal niet voldoende beheerste was zij heel erg betrokken bij onze opleidingen. Zij heeft zich ingezet om het schoolsysteem in Nederland te begrijpen, zodat ze mij en mijn zusje hierin kon begeleiden en ondersteunen. Zij vond dat wij een goede opleiding moesten volgen.' Filiz volgde de havo en wilde daarna naar een hbo-opleiding in Den Haag. Haar moeder steunde haar, maar haar vader had het er moeilijk mee. Hij wilde terug naar Turkije om daar oud te worden, maar zijn vrouw haalde hem over te blijven; ze wilde haar dochters niet weer missen'.

De Surinaamse Christine Day kwam op de viering in 1979 aan het woord. Zij ging in op de positie van Surinaamse vrouwen die bij afwezigheid van de mannen vaak vader en moeder tegelijk moeten zijn. Op het werk in Suriname kregen deze vrouwen te maken met seksuele intimidatie en uitbuiting. In Nederland werden ze geconfronteerd met dubbele discriminatie: als vrouw en als buitenlandse. De Chileense spreekster, een politieke vluchteling, belichtte de situatie in Chili en betoogde dat vrouwenstrijd daar een belangrijk onderdeel was van de strijd voor het socialisme. Deze strijd was vijf jaar eerder door het regime van dictator Pinochet bloedig onderdrukt. Dit had geleid tot een stroom van vluchtelingen naar Europa. Ook in Leiden vestigde zich een aantal van deze politieke vluchtelingen. Een Nederlandse textielarbeidster sprak over de strijd van vrouwen voor behoud van werkgelegenheid. In deze tijd van de industrialisatie was dit thema een belangrijk

aandachtspunt, zowel voor Nederlandse als voor buitenlandse vrouwen. In Leiden dat van oudsher een industriestad was, kwamen de gevolgen immers hard aan. Er werd een collecte gehouden voor een vrouwenorganisatie in Vietnam. Na deze waarlijk internationale viering van Vrouwendag verdween de situatie van buitenlandse vrouwen, voorzover het de 8 maart-vieringen in Leiden betrof, naar de achtergrond om pas halverwege de jaren tachtig weer wat meer in beeld te komen. Op dat moment stonden weer andere thema's centraal: seksueel geweld, gezondheid en de afhankelijkheid van hun man: als zij scheidden waren zij ook hun verblijfsvergunning kwijt.

In 2007 lichtte Layla van de multiculturele organisatie Mozaïek in Voorschoten aan de hand van haar eigen ervaringen toe wat de afhankelijke verblijfsvergunning zoal voor vrouwen betekende:

232 |

'De eerste vijf jaar van mijn verblijf, leefde ik onder controle van andere mensen, hoofdzakelijk mijn schoonfamilie. Volgens de Nederlandse wet, ben je voor een permanente verblijfsvergunning verplicht om tenminste vijf jaar getrouwd te zijn. Je bent dus afhankelijk van je man en zijn familie. Er wordt van je verwacht dat je een kind ter wereld brengt. Als je niet binnen vijf jaar een kind baart, loop je een grote kans dat – onder de druk van je familie – je echtgenoot je verlaat of op een andere manier psychologische druk uitoefent. Je hebt je aan te passen aan hun keuzes. Anders loop je het risico teruggestuurd te worden. (...) Toen mijn tweede kind werd geboren heb ik voor mezelf besloten mijn leven en mijzelf te veranderen. Het kon zo niet langer. Als ik wilde dat mijn kinderen later studeerden en goed terecht zouden komen op een goede opleiding, moest ik eerst zelf de taal leren, mijn rechten en plichten kennen en zo midden in het leven staan. Alleen zo kon ik mijn kinderen helpen. Het kon mij niet langer schelen wat de gemeenschap zou zeggen. Het was genoeg.'

Indische Nederlanders

De Indische Nederlanders die in het kader van de dekolonisatie naar Nederland migreerden, nemen een speciale plaats in de naoorlogse migratie in. In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijkheid van Indonesië kwamen vanaf eind jaren veertig grote groepen Indische Nederlanders – bij elkaar wel 250.000 tot 300.000 personen – naar Nederland. Sommige kwamen 'terug' naar het moederland, anderen hadden nog nooit eerder een glimp van Nederland gezien: repatrianten werden zij genoemd, migranten dus, al onderscheiden zij zich, toen en ook nu, van andere groepen. Zij wilden liever niet opvallen, liever geruisloos in de samenleving opgaan. Zelf hadden velen van hen zich altijd als 'Hollanders' gezien maar eenmaal hier merkten zij hoe Indisch ze eigenlijk waren. In de beeldvorming over de inpassing van deze groep in de naoorlogse samenleving overheerst het idee van een geruisloos proces. Men spreekt wel van zwijgende integratie. Zuid Holland was bij de repatrianten in trek. Vooral Den Haag dat altijd al een verzamelplaats was geweest van Indiëgangers, was een favoriete bestemming voor de zogenaamde Indischgasten. Het werd wel de 'kampong van Nederland' ge-

noemd.⁵⁴ Maar liever dan naar het noorden of oosten van het land, wilde men ook wel naar andere gemeenten in Zuid Holland. Maar liefst 24,1% van de gezinnen die in de periode 1953-1968 door de overheid aan huisvesting werden geholpen kwam terecht in Zuid-Holland.⁵⁵ In Woerden functioneerde een jaar lang een kamp van eerste opvang, in Leiden en Alphen waren contractpensions.

Cora Samethini groeide op in Nederlands-Indië kwam in 1956 als dertienjarige aan in Leiden. Haar moeder was als kind vanuit Nederland met haar ouders mee naar het koloniale Indië verhuisd. Haar vader was van Indische afkomst. Nadat haar ouders waren gescheiden werd moeder op de nonnenschool waar zij als onderwijzeres werkte, uit vaste dienst ontslagen en gelijk weer in dienst genomen als vervangster. Cora Samethini: 'Scheiden was uit den boze maar de school uit de brand helpen als er tekorten waren mocht wel, ook als je jezelf verving! Het leven in het naoorlogse Indië was moeilijk. Steeds meer Hollanders keerden terug. Winkels mochten ons vaak geen producten leveren. Mijn moeder hoorde niet bij de Nederlandse gemeenschap – ze was immers getrouwd met een Indische Nederlander – maar ook niet bij de Indonesische gemeenschap. Mijn vader had na de onafhankelijkheid wel drie keer de Indonesische nationaliteit aangevraagd maar werd steeds weer tegengewerkt. Op mijn dertiende besloot mijn moeder mij voor verdere opleiding naar een internaat in Holland te sturen. De reis duurde lang, we waren wel vier weken onderweg. Ergens onderweg in de buurt van Aden, bij het dorp Ithaka, kreeg iedereen extra warme kleding. Ik kreeg een roze prikflanelen hemd, ik kan je vertellen: dat was geen vreugde! De jongens waren ook niet erg blij met hun 'drollenvangers', de van onderen gesloten broeken die destijds in de mode waren. We werden ontluisd en sommigen werden kaalgeschoren. Zo kwamen we in Nederland aan. Daar heersten de nodige stereotiepe ideeën: ze komen hier uitvreten, ze hebben toch hartstikke veel geld en bedienden! Moet je ze nou eens zien! Dat soort praatjes deed de omloop.' De beeldvorming over Indische Nederlanders was zonder meer stereotiep, al waren er ook positieve stereotiepen bij. Dat de Indische Nederlanders in de kolonie een luxe leven hadden geleid, gold misschien voor sommigen maar zeker niet voor iedereen. De Indische Nederlanders waren veel minder dan de Molukkers één groep. Er waren veel onderlinge verschillen zowel in de mate waarin men vertrouwd was met de Indische dan wel de Nederlandse samenleving als ook naar sociale afkomst. Deze verschillen hingen ook samen met het moment van hun komst naar Nederland en de impact daarvan. Voor sommigen betekende de terugkeer naar het moederland sociale neergang, voor anderen bood het juist de mogelijkheid van sociale vooruitgang. De repatrianten kwamen in vijf verschillende 'golven' en dat correspondeerde grofweg weer met de verschillende sociale lagen: eerst degenen die het meest op Nederland georiënteerd waren, later de meer oosters georiënteerden, 'Indische gewortelden' en als laatste kwamen de spijtoptanten die aanvankelijk in Indonesië hadden willen blijven. Dit hing mede samen met het overheidsbeleid dat mensen probeerde te ontmoedigen om de overstap naar Holland te maken. De reden hiervan was niet dat Nederland de opvang van zoveel mensen niet aan zou kunnen, maar dat de 'Indisch gewortelden' hier niet zouden kunnen aarden. Cora Samethini: 'er werden allerlei blokkades opgeworpen. Alleen als je een paspoort had, kon je naar Nederland komen. Maar er waren in Indië

234 | allerlei onderscheiden categorieën mensen, bijvoorbeeld: ‘als Nederlander geregistreerden’ of ‘als Nederlander behandelden’ en soms kreeg men eenvoudigweg te weinig tijd om alles in orde te maken voor emigratie. Dat overkwam vooral veel mensen die op eilanden ver weg woonden. Je kreeg maar dertig dagen om je voor te bereiden en alles te regelen. Als je op Lombok of Borneo woonde was je gewoon te laat. Hierdoor zijn veel families uit elkaar gerukt. Vele jaren later, tot nu toe, spelen hierdoor nog kwesties van gezinshereniging. Het blijft me verbazen dat dat nog steeds speelt.’ In Leiden werd Cora opgevangen door familie. Door de week zat ze bij de nonnen op een internaat voor meisjes, Bijdorp in Voorschoten. In het weekend en in de vakanties ging ze afwisselend naar haar grootmoeder in Leiden – deze woonde daar op een klein kamertje bij haar overgrootouders in – of naar haar andere, Indische grootmoeder in Leidschendam. ‘De directrice van de school controleerde de brieven die ik eens in de paar weken van thuis kreeg. Op een keer werd een brief van mijn moeder tijdens ‘beleefdheidsles’ door de lerares voorgelezen. Ze had zo’n mooie brief ontvangen, zei de directrice! En dat terwijl ik zelf die brief nog niet eens had gezien! Over beleefdheid gesproken! De afstand tot de Nederlandse kinderen op school was best groot. Ze waren zo hard en snel, dat waren we niet gewend. Met enkele andere kinderen uit Suriname en de Antillen klonterden we samen tegen de Nederlanders. In ‘56 veranderde dat. Het was het jaar van de inval in Hongarije. Omdat veel mensen verwachtten dat daar weer oorlog van zou komen, werden veel buitenlandse kinderen van school gehaald. Zij gingen terug. Omdat mijn moeder intussen met mijn broer terug naar Holland was gekomen, ging ik van kostschool af en werd externe leerling. Ik ging bij mijn moeder en grootmoeder wonen. Door bemiddeling van de Stichting Pelita hadden zij een huis kunnen krijgen. Voor mijn moeder was het best moeilijk om weer onder de hoede van haar moeder te komen die zich met van alles ging bemoeien. Mijn grootmoeder was er bijvoorbeeld op tegen dat mijn moeder een piano kocht! Mijn vader kwam een paar jaar later, in 1963, als spijtoptant ook naar Holland. Hij kwam terecht in een contractpension in Dordrecht. Pensions werden zo genoemd omdat de overheid met de pensionhouder een contract afsloot waarin deze voor een vaste prijs kost en inwoning verschaftte. De kostgangers moesten hiervoor 60% van hun inkomen afstaan.

In pensions moest de keuken vaak met wel vijf gezinnen worden gedeeld of er was een kookplek op een overloop. Mijn vader was intussen voor de derde keer getrouwd. Vrouwen trouwden vaak om te proberen weg te komen naar Holland. Zo ook zijn nieuwe vrouw. De Stichting Pelita of maatschappelijk werkers hielden toezicht op deze pensions. Zij leerden de bewoners hoe zij hun kinderen moesten opvoeden, sokken moesten stoppen en aardappelen koken. Rijst eten werd ontmoedigd, zoniet verboden! Als je voldoende was aangepast kwam je in aanmerking voor een flat, eerder niet. Werk vinden was ook niet gemakkelijk. Mijn vader wilde in de handel. Telkens als hij een belangrijke afspraak had waar hij zijn plannen moest toelichten, moest ik met hem mee. Dat was om indruk te maken omdat ik een blank voorkomen had. Dan werd er beter geluisterd. In Indië was dat ook al zo geweest als hij een afspraak had met de Amerikanen. Toch vlotte het maar moeilijk.’ Veel Indische Nederlanders verenigden zich in belangenorganisaties en sociaal-

| 235

De heer Ramdas ontvangt een medaille van de burgemeester, Leiden.

culturele verenigingen. Ook hier geldt dat de meeste zich bevonden in grote steden, vooral in Den Haag en omgeving. In Leiden was een Vereniging ter Behartiging van Belangen van Grepatrieerden en Vrienden (VBGV) en in Noordwijk de Stichting Thuishaven Indische Nederlanders. Nog steeds houden de Indische Nederlanders in verschillende Nederlandse gemeenten hun eigen bijeenkomsten, reünies, soos- en dansavonden. Soms zijn het reünies van bepaalde (Jappen)kampen, soms komen alleen de mensen uit een bepaalde stad bijeen of degenen die op een bepaald eiland hebben gewoond. Maar bijna altijd wordt er muziek gemaakt, gedanst en natuurlijk lekker gegeten.

Surinamers

De heer Ramdas, vader van de bekende publicist Anil Ramdas, was in Suriname onderwijzer en schoolhoofd. Hij kwam begin jaren zeventig naar Nederland samen met zijn oudste zoon, die een universitaire studie wilde volgen. Omdat Suriname geen universiteit had, moesten jongeren hiervoor naar Nederland. Ramdas:

‘Ik kwam op eigen houtje. Ik had van mijn werk een jaar verlof gekregen. Eenmaal hier bleek het lastig om voor mijn zoon een plaats aan de universiteit te vinden, en de spaarcenten raakten gauw op. Dus ging ik werk zoeken. Dat was nog niet zo ge-

makkelijk. Op de ene school kreeg ik te horen “de Surinamers die hierheen komen om te solliciteren, deugen niet.” Op de andere school kon mijn invalbaantje niet worden omgezet in een contract omdat ik niet katholiek was. Op de volgende school was men bang dat ik het hoofd naar de kroon zou steken, omdat ik in Suriname schoolhoofd was geweest. Maar het ergste was een vierde, christelijke school. Daar zaten bij het sollicitatiegesprek vijftien mensen tegenover me. De bejegening was ronduit vernederend. De ondertoon was steeds hoe goed christenen wel niet zijn en hoe slecht niet-christenen. Zo werd mij gevraagd: “zou u kunnen bidden.” Nu had ik zelf vroeger in Suriname op een katholieke school gezeten, dus dat kon ik wel. Ik antwoordde dus bevestigend. Toen kwam de vraag: “Zou u ook overtuigend kunnen bidden, zoals wij doen?” Waarop ik met ingehouden woede – ik voel het nog – weerwoord gaf: “Wie zegt mij dat u, als u met gesloten ogen bidt, dat u dan overtuigend bidt?” Enfin, ik werd aangenomen maar was met een paar dagen weer weg omdat ik een advertentie had gezien van een school voor Lager Economisch Administratie Onderwijs, LEAO. Bij de Nieuwe Vaart, het huidige Da Vinci College, had ik wél een goed sollicitatiegesprek. Ik ben er zestien jaar blijven werken, tot mijn pensioen. De directeur was een breeddenkend iemand en er werkten al een paar leerkrachten die ik nog uit Suriname kende. Ik had het er naar mijn zin en zo ben ik gebleven. Ik moest trouwens wel wennen in het begin. De werktijden waren anders. In Suriname werkten we van half acht tot één uur, hier van negen tot vijf. De kinderen kregen meer vrijheid en waren lastiger. Ook was het moeilijk te accepteren om gediscrimineerd te worden, toch kwam dit regelmatig voor. Ik herinner me vooral de periode dat ik inviel op een school in Noordwijk. Ik ging er met de bus heen. In het begin stond ik er niet bij stil, maar later wel. Of het nou druk was of niet, nooit kwam er ook maar iemand naast mij zitten.’

Toen Suriname onafhankelijk werd, kwamen in korte tijd veel Surinamers naar Leiden. De meeste – het waren er misschien wel vijfhonderd – kwamen, zonder begeleiding of voorlichting, terecht in Ravenhorst I en Ravenhorst II, nieuwbouwcomplexen in de Slaaghwijk die pas waren opgeleverd. De heer Ramdas was er één van de eerste bewoners. Ramdas: ‘de mensen kwamen van overal uit Suriname, niet alleen uit Paramaribo maar van het echte platteland – in Nederland bestaat eigenlijk geen echt platteland – ze waren niks gewend en dan is de overgang groot. Op het platteland gooi je je bananenschil hup weg, die wordt vanzelf wel opgegeten door allerlei dieren. Hier moet ie in de vuilnisbak, maar dat kenden de mensen niet. En die vuilnisbak, daar hoort een zak in en die wordt op een bepaalde dag en tijd opgehaald. Ook onbekend. Dus wat deden de mensen? Ze kieverden ‘m over de flatleuning zo naar beneden. Tja, dat geeft problemen. Op een gegeven moment weigerde de gemeente om rond de flats schoon te maken. Wij organiseerden toen een buurtbijeenkomst onder het motto ‘Slaaghwijk, woonwijk of vuilnisbelt?’ De problemen waren natuurlijk groter omdat de mensen als groep bij elkaar gehuisvest werden. De bedoeling was goed maar het had beter begeleid moeten worden. Zo werd het een getto. De kinderen hadden het ook moeilijk. In het begin werden zij standaard verwezen naar scholen voor laagintelligente en moeilijk opvoedbare kinderen, de Lom- en Zmok-scholen, terwijl sommigen best meer

potentie hadden. Alleen de heel intelligente werden verwezen naar de Leao, let wel evengoed naar lager onderwijs! Dit was voor ons aanleiding om huiswerkklassen te gaan organiseren. Het werd een groot succes. Ik ken minstens tien mensen van die eerste groep die uiteindelijk toch op de universiteit terechtkwamen.' Om al deze activiteiten te organiseren had de heer Ramdas samen met anderen de Stichting Surinamers Leiden (SSL) gevormd. Deze Stichting heeft zich ruim twintig jaar actief ingezet voor begeleiding, hulpverlening en belangenbehartiging van Surinamers in Leiden. Ook werden culturele activiteiten georganiseerd zoals cursussen Hindi, klassieke dans en studiegroepen. Surinamers die tijdelijk naar Nederland kwamen voor een operatie of zo en hier niemand hadden, vooral bosnegers, werden opgevangen. Er werd voorlichting georganiseerd over allerlei onderwerpen zoals onderwijs, gezondheidszorg, arbeid. De organisatie had lang een eigen ruimte aan het Valkenpad in de Merenwijk. De SSL was niet het enige kader waarin Ramdas actief was. Hij zat ook in huurdersverenigingen en in de Districtsraad Merenwijk waar hij zich inzette voor woning- en wijkverbetering. Hij was landelijk medeoprichter en bestuurder van Hindoescholen in de grote steden. Hij was betrokken bij de Omroep Hindoe Media (OMH). In heel Nederland gaf hij lezingen over migratie en het Hindoeïsme. Hij was lid van de Werkgroep 50-plussers van de KRO en betrokken bij het Internationaal Kerk Genootschap, het landelijk overleg tussen verschillende geloofsrichtingen.

| 237

In 2001 kreeg de heer Ramdas voor zijn inzet een koninklijke onderscheiding. Intussen nadert hij de tachtig en kan hij terugkijken op een actief en interessant leven waarin hij veel heeft bijgedragen aan de ontwikkeling en sociale stijging van migrantengemeenschappen. Wat vindt hij van de huidige situatie van de Hindoeïstische gemeenschap in Nederland? Ramdas: 'De Hindoeïstanen zijn zeker succesvol geweest. Zij hebben hun steentje aan de maatschappij bijgedragen. Velen verrijken zich materieel en intellectueel. Maar ze zijn te stil. Er wordt over hen heen gelopen. Er wordt te weinig gesproken over Hindoeïstanen. Eigenlijk is het nog steeds zo dat er gelovigen zijn en ongelovigen: de monotheïsten, Christenen, Joden en Moslims worden erkend maar de polytheïsten worden gezien als ongelovigen. Dat moet veranderen!'

Omliggende gemeenten

Voordat de Leidse werkgevers het woonoord in Leiderdorp bouwden werden de arbeiders in andere omliggende gemeenten ondergebracht. Behalve in Scheveningen en in Katwijk waren er grote pensions in Valkenburg en in Rijnsburg. In november 1965 namen 40 Turken hun intrek in het voormalig bejaardentehuis *Avondrust* in Rijnsburg. Zij werkten bij Werninks beton- en bouwbedrijf, bij de Grofsmederij en enkele bij de Leidsche apparatenfabriek in Leiden. Hoewel hij naar eigen zeggen, heel wat met hen te stellen heeft, is de exploitant, de heer A. de Monyée goed te spreken over 'zijn Turken': 'Het zijn hier allemaal mensen uit dezelfde landstreek, in dezelfde leeftijdsgroep, allemaal getrouwd en de groep bezit een groot saamhorigheidsgevoel. Als er bijvoorbeeld iets gebeurd is op een kamer, noem maar iets: een gat in een deken gebrand of zo, dan zul je nooit te weten komen wie dat heeft ge-

daan. Spontaan betaalt zo'n groep kamerbewoners de schade (...) hij vindt ze wel 'een beetje naïef'. Dit zegt hij als een van de Turken hem vraagt om op de schrijfmachine adressen te tikken op felicitatiekaarten die hij naar familie en vrienden in Turkije wil sturen. 'En wat ik ook zo vreemd vind: ze schrijven hun hele familie geregeld, vader, oom, broer, alles maar nooit hun vrouw. Dat komt gewoon niet bij ze op.' De arbeiders slapen met vier tot zeven personen in 'sober ingerichte' maar 'keurige' kamertjes. Een Turkse kok verzorgde de maaltijden, iedere dag hetzelfde: rode substantie die het midden houdt tussen tomatensoep en goulash met daardoorheen grote brokken aardappelen. 'Maar het verveelt ze niet,' aldus de heer Monyé.

In Hillegom waren er eind jaren zestig, begin jaren zeventig twee pensions: in de Molenstraat 16 en in de Weeresteinstraat 7. Vooral in de Molenstraat was de situatie erbarmelijk. In het pension mochten, volgens de overigens bescheiden normen van de latere pensionverordening, maar zeven mensen wonen, maar er woonden er wel twintig tot vijftwintig, onder meer in het schuurtje en op de zolder. Ook in het andere pension woonden veel te veel mensen in de beschikbare ruimte. Eind 1970 stelde de gemeenteraad de verordening op de vreemdelingenpensions in, maar het duurde nog twee jaar voordat deze maatregel tastbare resultaten opleverde voor de bewoners. Omdat de eigenaresse van de Molenstraat weigerde de nodige investeringen te doen, werd dit pension gesloten. In het andere pension werd het aantal bewoners teruggebracht en het werd volgens de richtlijnen opgeknapt. In het voormalige belastingkantoor aan de Hoofdstraat 25 – eigendom van de gemeente – werd een nieuw 'vreemdelingenpension' voor vijftwintig personen ingericht door de Stichting Migrantencentra. Voor de verbouw en inrichting leende de Stichting 35.000 gulden met garantie van de gemeente.

In de Bollenstreek, in Sassenheim en omgeving, woonden ook Spanjaarden. Een aantal van hen had de Vereniging 'San Benito' opgericht. In de kantine van de firma Rohn in Sassenheim werd twee keer per maand een sociëteitsavond georganiseerd waar per keer zo'n vijftig bezoekers kwamen. Grote feesten trokken wel 250 bezoekers uit heel Zuid-Holland. Ook werden Spaanse les voor kinderen en Nederlandse les voor volwassenen gegeven. Ook Vleeswarenfabriek Van der Mey in Sassenheim had Marokkaanse arbeiders in dienst.

In Katwijk aan Zee werd begin jaren zeventig een zeventigtal Joegoslavische vrouwen tewerk gesteld bij visverwerkende bedrijven zoals Parlevliet en Ouwehand. Zij woonden naast het bedrijf van Ouwehand in een pension. Opvang en begeleiding werden door de werkgever verzorgd. Zij kregen taallessen met de audiovisuele methode van de Staatsmijnen. De bevolking van dit kleine, vaak zeer gelovige dorp langs de Zuid-Hollandse kust reageerde positief op de vrouwen. Zij werden door de Katwijkse bevolking Joegies genoemd. Men stond zeker niet afwijzend tegenover de komst van deze vrouwen. Een flink aantal van hen trouwde op de duur met een Katwijker. Na enkele jaren werd een werkgroep Katwijk-Joegoslavië gevormd die allerlei activiteiten organiseerde, waaronder feestdagen zoals de 'Dag van de Republiek.' De werkomstandigheden bij Parlevliet waren slecht, aldus één van de vrouwen, 'Wij hadden niet veel te zeggen en er werd steeds bedreigd om ons naar Joegoslavië terug te sturen als wij ons werk niet goed deden.' Bij Ouwehand was de behandeling van het personeel beter. In 1972 bouwde Ouwehand een voormalig kantoorpand van

Synthese om tot woonruimte voor de zestig Joegoslavische werknemers van het bedrijf. Op de benedenetage kwamen algemene voorzieningen zoals een eetzaal, een recreatieruimte en een strijkgelegenheid. De eerste en tweede verdieping werden gebruikt voor de slaapkamers en wasgelegenheden.

Tabel 13. Pensions in Leiden begin jaren zeventig

M/T	Adres
M	Steenschuur 7
T	Uiterste Gracht 165-167
M	Doezastraat 34
M	Hoge Woerd 121
M	Kraaierstraat 2a
M	Groenesteeg 32
T	" 39-39a
M	" 43
M	" 45
M	" 58-58a
M	" 2-44-46
M	Groenesteeg 36
M	4e Binnenvestgracht 17
M	Oude Singel 18
T	Nieuwe Beestenmarkt 1
T	" 8,10,12
M	Nieuwe Rijn 79a
T	Rijn en Schiekade 26
M	Muskadelsteeg 5
M	Lange Zandstraat 4
M	" 25a
M	Lange Brug 57
M	" 77
M	Schelpenkade 44
M	Groenesteeg 56
T	Haarlemmerstraat 83
T	De Laat de Kanterstraat 3
T	Lange Scheistraat 5
T	Groenesteeg 19
M	Wasstraat 31
M	Morsweg 178a
T	Sumatrastraat 110
T	Jan Vossensteeg 1, 40
M	Oude Vest 129
T	Oude Rijn 88a

| 239

M: Marokkanen, T: Turken

Bron: Werkgroep Buitenlandse Arbeiders Leiden, archief IISG.

Tabel 14. **Bedrijven in Leiden en omgeving met buitenlandse werknemers in dienst, begin jaren zeventig**

NAAM BEDRIJF	PLAATS	MAROK.	TURKEN	SPANJ.
ABEX Betonfabriek	Valkenburg	14		2
Academisch Ziekenhuis	Leiden			2
Alberts Corner	Leiden			2
Bik en Bredeveld Aanmij		1		
CAR industrie	Katwijk a/d Rijn	1		
CEMSTO	Leiden		1	
Compeer Handel/transportbedrijf	Voorschoten	1		
CENTR-e-GAS Tech.Inst	Voorschoten			
CLOS & LEEMBRUGGEN	Leiden	24	1	
CULVITA Compost	Leiden	1		
DECKERS zn.	Leiden	1		
Diaconessenhuis	Leiden	3		
P.M. DU PRIE	Leiden	1		
DURISOL	Leiderdorp	6	63	
Mevr. Den Dulk	Katwijk a/Zee		2	
EDELAAR en Zn.		2		
Ned. Electr. Mij.	Leiden	8	22	2
ENDEGEEST, psychiatrische kliniek	Oegstgeest	2		1
SASSON	Leiden	10		
Geels en Kamsteeg		1		
Grofsmederij	Leiden	42	72	1
Hanab	Valkenburg	3		
Van Heeswijk	Leiden	1		
W. Hennipman	Leiderdorp			
Hollandse Constructiewerkplaatsen	Leiden	1	25	
Hollandse Kettingfabriek			5	1
Hollandse Loonbeiterij	Leiden	2		
Hols		23		
Draadindustrie Hora	Katwijk a/Zee	15	6	
Hulshoff		1		
Dr. Ing. A. Bastos	Oegstgeest			1
Indal Holland	Leiden	4		
Grofstaal NV	Leiden	1		
Hendriks	Voorschoten	1		
Ir. Bureau Bouwnijverheid	Leiden	1	37	
Internat. Student Conference				1
Jansen	Leiden	2		
De Jong & Co	Leiden	1		
Katwijkse Kalk Zandsteenfabriek NV	Katwijk a/d Rijn	2		
Van Kempen en Begeer	Voorschoten	1	1	
Koperenbuizenfabriek	Leiderdorp			
Krantz en Zn	Leiden	3		
Fa. Kuijk	Voorschoten	1		
De Landbouw, melkfabriek	Leiden	2		
v/h Langezaal & Inniger	Leiden			
Leidse Apparatenfabriek	Leiden		2	
Leidse Broodfabriek	Leiden	1		
Metaalgieterij De Sleutels	Nwe Wetering	1		
Metaalwarenfabr. Rijmefa	Leiden	1		
Murphy Indus. Ned.	Leiden	1	5	2
Cons. Fabr Nieuwenhuizen	Leiden	22		
Wasserij Nooitgedacht	Leiderdorp	1		

NAAM BEDRIJF	PLAATS	MAROK.	TURKEN	SPANJ.
Northgo	Katwijk	18		
Oosthoek, beton	Leiden	8		25
Den Os	Katwijk a/d Rijn	1		
Padox				
Aannemers Mij, Panagro NV	Warmond	7	2	
Philips E.D.S.	Leiden	7		
Reece	Leiden		6	
Gem. Reinigings & Ontsmettingsdienst	Leiden	1		
Reed	Leiden	1		
Fa.de Ridder & Zn.kleiwaren	Leiderdorp	1		
Rijksuniversiteit Leiden	Leiden		2	
Rijnlandse Metaalbescherming	Leiden		6	
Rotogravure	Leiden		13	
Royal	Leiden	72	13	3
Ruigrok Industrie	Katwijk	6		
Van Ruiten, conserven	Roelofarendsveen	30		
Fa. Schulpen	Leiden	2	1	
Slotboom	Katwijk a/d Rijn	10		
Steijn's Emballage	Voorschoten	17	1	
Stichting Woonoord Arbeiders	Leiderdorp		4	
Stikvoort Bouwbedrijf	Voorschoten		2	
Stokkermans	Leiden	2		
Tokheim	Leiden	2	1	
Ver. Touwfabrieken	Leiderdorp	14	24	14
Fa. Troost	Leiden		3	
W.G. Völlm				
Fa. Voortman & Zn				1
TOTAAL		411	317	59

| 241

Bron: archief Werkgroep Buitenlandse Werknemers Leiden, IISG.

Deze lijst kan op basis van gegevens van gegevens van de Stichting Rijn & Lek over de periode 1969-1973 nog worden aangevuld met de volgende Leidse bedrijven: Grofmederij (200 buitenlandse arbeiders in 1970) HCW (50 in 1970) Adler, typemachines, Melkinrichting de Landbouw, Fabriek Verduurzaamde Levensmiddelen, Shulton.

Tabel 15. **Bedrijven in de omliggende gemeenten die in de periode 1969-1973 een bijdrage gaven aan Rijn & Lek omdat zij buitenlandse werknemers in dienst hadden, met het geschatte aantal**

	1969	1970	1971	1972	1973
Leiderdorp					
St. Elisabeth Ziekenhuis					4
Warmond					
Van der Willik	4	3	2	3	3
Panagro, Centrale Verwarming		6			
Oude Wetering					
Boot, beton	10		5		
Woubrugge					
De Dageraad	6				
Zoetermeer					
Dorlon	1				
Van der Meer & Zn					

	1969	1970	1971	1972	1973
Valkenburg					
Hollandse, beton					3
Hanab		3	15	3	6
Abex		15	18	8	
Hols		20			
Draadindustrie Hora				23	
Ravelli & Co, aardewerk				3	
Woubrugge					
De Dageraad					
Voorschoten					
Steyn			10		31
Kempen & Begeer, zilverwerken					24
Lisse					
NV Elka		35		4	
Betonfabriek Jonker				7	
Hotel Hoek					
Noordwijk					
Sole Mio, kliniek		9	7		10
Waikiki		3			
Thijswijk			2	2	
Hotel Noordzee				6	11
Hotel Hoek		2			3
Stichting Reuma					
Noordwijkerhout					
De Landbouw			10	10	
Van der Wilk				2	
Rotterdamse, eiproducten				1	
Klerk Plastics					1
Psych. Inrichting Sancta Maria					40
Van der Berg, eiproducten					
Sassenheim					
Sikkens, verfmaterialen	16	9	17	5	24
J.H. Rohn		10	28		19
Ravensbergen				1	
Katwijk					
Northgo	10		20	20	16
M.den Os & Zn.		2			
Hora	10				
Ouwehand's rederij en visverwerking			45	45	
NV D.W. Slotboom				20	21
Hillegom					
De Ringvaart					32
Van Herwaarden			20		19
Katwijkse Kalkzandsteenfabr.					4

Ter afsluiting

Migratie is van alle tijden. Historische studies laten het steeds opnieuw zien. Dat het soms anders lijkt, ligt meer aan het kortetermijn geheugen en het gebrek aan historisch besef van de mens. Daarnaast speelt variatie in verschijningsvormen: soms is sprake van arbeidsmigratie, dan van postkoloniale migratie of van vluchtelingenstromen. In Nederland kwamen in de naoorlogse periode al deze vormen voor, soms opeenvolgend en dan weer tegelijkertijd. Ook naar het Rijn & Lekgebied kwamen in de naoorlogse periode arbeidsmigranten, postkoloniale migranten en vluchtelingen. Vluchtelingen komen als gevolg van buitenlandse en internationale ontwikkelingen. Internationaal bestaan afspraken om de humanitaire gevolgen daarvan op te vangen door de slachtoffers van schendingen van mensenrechten in een ander land een nieuw bestaan te bieden. Of de vluchtelingen zoeken op eigen gelegenheid asiel. Postkoloniale migranten zeggen soms kortweg 'wij kwamen hierheen omdat jullie daarheen gingen'. Alleen de arbeidsmigranten kwamen als resultaat van een actieve wervingspolitiek, aanvankelijk van werkgevers, later van de overheid. Na een moeizame start van de naoorlogse wederopbouw beleefde de Nederlandse economie vanaf 1955 een periode van hoogconjunctuur. Er deden zich steeds vaker tekorten voor op de arbeidsmarkt, vooral in snel groeiende industriële sectoren. Uiteraard werden pogingen ondernomen om binnenslands nieuwe groepen aan te boren, zoals vrouwen, landarbeiders en boeren uit de plattelandsgebieden. Tegelijkertijd gingen, door de stijgende welvaart, steeds meer jongeren langer naar school. Door hun hogere scholingsniveau kwamen zij na afronding van hun opleiding niet beschikbaar voor de markt van ongeschoold personeel. Een ander gevolg van de stijgende welvaart was de invoering van de vijfdaagse werkweek. Omdat de tekorten aanhielden, richtte Nederland de blik op het buitenland, net als onze buurlanden die al langer gebruik maakten van buitenlandse arbeidskrachten. In een korte periode werden vele duizenden arbeiders aangevoerd uit zes landen rond de Middellandse Zee. Hierdoor geïnspireerd namen anderen de stap om op eigen gelegenheid naar West Europa te komen. In het begin wierven de werkgevers in Italië en Spanje, maar naarmate de tijd vorderde, breidde het wervingsgebied zich uit. De behoefte aan arbeiders nam steeds meer toe. Als de ervaringen met bepaalde groepen tegenvielen, week men uit naar andere landen. Soms raakten de reserves in een bepaald land op of de economie ter plekke trok aan. De concurrentie om arbeiders tussen verschillende West-Europese landen was groot. Als er dan berichten kwamen over goede ervaringen elders, volgden nieuwe gebieden en nieuwe wervingsakkoorden. Zo raakten steeds meer landen betrokken. De trekarbeiders uit de

latere EU-landen, zoals Spanje en Italië, zouden grotendeels terugkeren. Degenen die wel bleven gingen redelijk gemakkelijk op in de bevolking. Men beschouwde hen steeds minder als 'anders' of afwijkend en problematiseerde hen niet. Dit lag heel anders voor de arbeiders uit Marokko en Turkije. Veel Turken en Marokkanen bleven tot op de dag van vandaag in Nederland, ondanks idealen en dromen van terugkeer en ondanks de economische en politieke ontwikkelingen in het land van aankomst. Al vrij snel, binnen twee decennia na het begin van deze migratiestroom, vond in Nederland geleidelijk een overgang plaats van een industriële naar een kennisintensieve, dienstverlenende economie. Een groot deel van het ongeschoolde werk werd daarmee overbodig. Veel industrieën waar de gastarbeiders gewerkt hadden, sloten hun deuren of werden overgeheveld naar lagelonenlanden. De naoorlogse periode was een tijd van schaarste, niet alleen van arbeid maar ook van woningen. Veel woningen waren in de oorlog verwoest en gezinnen hadden gewacht met uitbreiding. Na de oorlog volgde een babyboom. De schaarste op huisvestingsgebied duurde voort. Er schoot weinig over voor de nieuwkomers. De arbeiders die waren geworven door grotere bedrijven of samenwerkingsverbanden van bedrijven, waren nog het beste af. Voor hen werden woonoorden gebouwd of er werd op toegezien dat hun huisvesting aan redelijke normen voldeed. Dit gold vooral voor de Turkse arbeiders in Leiden en Waddinxveen maar ook voor de Joegoslavische vrouwen in Bodegraven. De Joegoslaven kenden een meer beschermde positie doordat hun overheid nauwer betrokken was bij de tewerkstelling. Voor de postkoloniale migranten werd, na een eerste opvang in pensions of kampen, al gauw een procentregeling ingevoerd: gemeenten moesten een bepaald percentage van de jaarlijkse nieuwbouw gebruiken om deze groepen te huisvesten. Na een eerste opvang in kampen kregen de Molukkers eigen wijken. Door hun achtergronden namen zij een specifieke positie in en men verwachtte dat hun verblijf in Nederland tijdelijk was.

De werving van arbeiders in Marokko kwam relatief pas later op gang en duurde maar kort. In tegenstelling tot de Turken, met wie zij ten onrechte vaak over één kam werden geschoren, kwamen de Marokkanen vaker op eigen gelegenheid; of zij werden individueel geworven op aanbeveling van familie en vrienden. Zij verspreiden zich meer over kleinere gemeenten en kleinschalige bedrijven. Zij waren aangewezen op particuliere pensions. Zowel hun huisvesting als hun werkomstandigheden waren van veel mindere kwaliteit dan die van de geworven arbeiders bij de grotere bedrijven. In het eerste jaar was de werkgever verantwoordelijk voor het bieden van onderdak. Vooral daarna groeide de onduidelijkheid over wie hiervoor aanspreekbaar was. Dit gold ook voor de arbeiders die van baas, en daarmee vaak ook van pension veranderden, toen hun eerste contract was afgelopen. Het kwam veel voor dat werkgevers en gemeenten elkaar de bal toespeelden. De gemeenten lieten wan toestanden oogluikend toe en zetten weinig vaart achter het aanpakken van pensionhouders en huisjesmelkers. Waarschijnlijk gebeurde dit omdat zij geen alternatieven hadden, of omdat zij niet bereid waren deze groepen voorrang te geven, of hen op zijn minst net als iedereen aan de beurt te laten komen; of gewoon uit desinteresse. De Rijksoverheid reageerde tamelijk laks en liet de zaken over aan de gemeenten. Tegen de tijd dat het onder druk van acties van werkgroepen en stich-

tingen in de verschillende gemeenten tot daadwerkelijke stappen kwam, was de urgentie vaak alweer achterhaald: steeds meer arbeiders lieten hun gezin overkomen en vonden huisvesting op de markt voor gezinswoningen. Sommigen probeerden hun huisvestingsprobleem op te lossen door gezinshereniging. Maar minstens zo vaak ging men tot hereniging over omdat er gezinsproblemen waren door afwezigheid van de vader of omdat de toekomstperspectieven voor de kinderen in Nederland beter waren. Ook een steeds strakker toelatingsbeleid en de invoering van een visumplicht voor Marokkanen en Turken bevorderden de gezinshereniging. Al was het maar omdat kandidaat-migranten bang waren dat het 'nu' was of 'nooit'. Nu de pensionproblematiek met de komst van nieuwe groepen migranten, zoals de Polen, de laatste jaren weer actueel is, is het goed om terug te kijken, al is het maar om niet opnieuw dezelfde kortzichtige fouten te maken!

Ook op andere gebieden dan de huisvesting was de situatie van de groep 'spontanen', migranten die buiten de georganiseerde werving om waren gekomen, moeilijker dan die van de geworven arbeiders. Het kwam minder vaak voor dat hun werkgever hen taallessen aanbood en informatie en begeleiding om de weg te vinden in Nederland. Terwijl de geworven Turkse arbeiders meestal enige vorm van scholing hadden gehad en vaak al in Turkije ervaring hadden opgedaan in industriële ondernemingen, waren veel Marokkanen analfabeet of nauwelijks geschoold. Zij waren afkomstig uit plattelandsgebieden waar ze hooguit agrarisch werk hadden gedaan. Meer dan de Turken waren zij uitsluitend aangewezen op de zeer beperkte steun en begeleiding van werkgroepen vrijwilligers en Stichtingen Buitenlandse Werknemers. Ondanks de verschillen geldt voor alle groepen dat zij zeker tot in het begin van de jaren tachtig apart van de Nederlandse samenleving een min of meer geïsoleerd bestaan leidden. Het duurde lang voordat gemeenten en algemene instellingen zich actiever met opvang en begeleiding gingen bezighouden. Het is een bekend gegeven dat de motivatie om het land van aankomst te leren kennen en de taal onder de knie te krijgen juist in de eerste tijd na migratie het grootst is. Helaas is hier beleidsmatig geen gebruik van gemaakt. Men ging er te veel van uit dat de betrokkenen uiteindelijk wel zouden teruggaan. Stichtingen en werkgroepen konden ondanks hun gedreven inzet deze leemte niet vullen. Toch hebben zij een centrale rol gespeeld in de opvang en begeleiding die er wél was. Het onderwijs was evenmin voorbereid op de komst en opvang van zoveel kinderen uit het buitenland. Al improviserend paste men zich met vallen en opstaan aan.

De samenleving reageerde in eerste instantie welwillend op de komst van arbeiders uit het buitenland. De noodzaak van hun inzet werd gezien. Krantenberichten uit de jaren zestig en zeventig laten dit duidelijk zien. Daarnaast reageerde men nogal paternalistisch en met weinig kennis van zaken over de achtergronden van de nieuwkomers. Deze houding werd negatiever naarmate het aantal 'buitenlanders' door voortgaande migratie en gezinshereniging toenam en hun arbeid door crises en economische veranderingen meer en meer overbodig werd. Daar kwamen nog de negatieve ervaringen bij in het dagelijkse leven met een aantal jongeren van de tweede generatie. Als gevolg hiervan namen vanaf het begin van de jaren tachtig negatieve beeldvorming en discriminatie een hoge vlucht.

Serieuze pogingen tot opname van nieuwkomers als gelijkwaardige burgers in de samenleving zijn veel te laat op gang gekomen, ook in het gebied van Rijn & Lek. Het maatschappelijk isolement waarin veel migranten verkeerden, werd onder de Marokkanen nog eens versterkt door het optreden van de organisatie Amicales. Zij probeerden belangenbehartiging te belemmeren en wakkerden de angst aan voor het dictatoriale Marokkaanse regime, waarvan men voor allerlei zaken afhankelijk bleef.

De historie overziend kan niet anders dan geconstateerd worden dat we op het gebied van maatschappelijke participatie door mensen met een migratieachtergrond vandaag de dag nog steeds bezig zijn met een inhaalslag.

Noten

- 1 Bruinessen e.a., 1982.
- 2 Agkunduz, 2005.
- 3 CPB in Infobulletin Werkgroepen Buitenlandse Arbeiders, september 1972.
- 4 *Elseviers Weekblad*, 31 januari 1970.
- 5 *Rijn & Gouwe*, 5 januari 1972.
- 6 CBS in Informatiebulletin no. 12 maart 1974: 27-28.
- 7 Interview in *Elseviers Weekblad*.
- 8 Alle bedragen die in dit boek worden vermeld betreffen guldens en geen euro's. De euro is in de vroegere muntsoort 2,20 gulden.
- 9 Herk, van & Waaijers, 1980.
- 10 Van Ooyen, 1994.
- 11 Bron: Boughaz. Dit betekent letterlijk: oversteek. Boughaz is een samenwerkingsproject tussen het Streekarchief Midden Holland, het Marokkaans Platform Gouda en de Stichting Meander. In videofilms gemaakt door Eddy Seesing, worden de persoonlijke geschiedenis en de achtergronden van Marokkaanse bewoners van Gouda en omgeving belicht. De films zijn te bezichtigen bij het Streekarchief Midden Holland.
- 12 De Jong e.a., 1981.
- 13 Groenendijk, 1990.
- 14 Schooneveld, 1978.
- 15 *Rijn & Gouwe*, 10 november 1970.
- 16 *Nieuwsbrief Buitenlandse Werknemers*, nr. 13/14 1967, CRM.
- 17 Gegevens van de Gewestelijke Arbeidsbureaus.
- 18 Schooneveld, 1978.
- 19 Jongh, de & Rath & van der Laan, 1984.
- 20 *Het Parool*, 19 december 1970.
- 21 Jongh, de e.a., 1984.
- 22 *Leidsch Dagblad*, 6 november 1982.
- 23 *El Mizan*, mei 1987.
- 24 De Jonge, 2003.
- 25 Union Socialiste des Forces Populaires. De populaire leider Ben Barka werd in 1969 in Parijs ontvoerd onder omstandigheden die tot op heden niet zijn opgehelderd. Hij is één van de vele activisten en burgers die tijdens het bewind van koning Hassan II 'verdwenen' en nooit meer terugkwamen.
- 26 Nico Habermehl, secretaris Boughaz in Boughaz.
- 27 *Goudsche Courant*, 13 april 1974.
- 28 Van Schooneveld, 1978.
- 29 *Elseviers Weekblad*, 31 januari 1970.
- 30 *Goudsche Courant*, 13 juni 1985.
- 31 *Goudsche Courant*, 4 februari 1971.
- 32 *Goudsche Courant*, 1 februari 1986.
- 33 Veenman, 1986.
- 34 Door een menselijke fout zijn de archieven van de gemeente Moordrecht over de Molukse gemeenschap helaas verloren gegaan. De informatie over de Molukse gemeenschap in Moordrecht is grotendeels ontleend aan een gesprek met opbouwwerker Chris Matitahatiwen.

- 35 Citaten uit Interne INW-publicatie, 12-12-1983 van Rien Feddema.
- 36 *Rijn & Gouwe*, 9 december 1970.
- 37 Voor de informatie over Molukkers in Woerden raadpleegden wij: van Wijk, 1985; van Dam, 2006.
- 38 Van Wijk, 1985:19.
- 39 Lucassen, 1994.
- 40 Verslag vergadering 7 mei 1981.
- 41 Voor informatie over Molukkers in Alphen raadpleegden wij het Streekarchief Rijnlants Midden.
- 42 Arends & van Duin, 1994:11.
- 43 Van der Harst & Lucassen, 1998: 31-41.
- 44 Weterings, 1999: 59.
- 45 Briefwisseling juni-september 1964.
- 46 *Leidsch Dagblad*, 26 maart 1966.
- 47 Vogel, 2005:132.
- 48 *Leidsch Dagblad*, 26 maart 1966.
- 49 Weterings, 1999: 77.
- 50 Boer, 1996:36.
- 51 El Mizan, 3 juli 1985.
- 52 Weterings, 1999: 59.
- 53 Van Duin, 1996:116.
- 54 Bosma & Raben & Willems, 2006.
- 55 Ellemers & Vaillant, 1985.

Verantwoording

Archieven

Archief Stichting Meander.

Het Regionaal Archief Leiden, voor Leiden en omgeving:

Archief Stichting Woonoord Leiderdorp (1964-1978), ac 208, invnr 01/02/05/06/07/20;

Archief Leidse Vereniging van Industriëlen (LVI), invnr 54/60/68/73/74/82;

Al Mizan, 1984-1991;

Krantenartikelen over gastarbeiders Leidsch Dagblad 1965-1982;

Archieven van verschillende bedrijven: Leidse Apparatenfabriek 1947-1977, Hollandse Costructie Groep/Werkplaatsen, Zeepfabriek Sanders, Verenigde Touwfabrieken, Krantz.

Het Streekarchief Midden Holland in Gouda (SMH), voor Gouda, Moordrecht, Bergambacht, Schoonhoven en Waddinxveen:

Ac 205 (Waddinxveen Secretarie-archief 1936-1975) invnr 517;

Ac 1013 (Schoonhoven Secretarie-archief 1933-1960) invnr 34004; 34303; 37603;

Ac 189 (Gouda Archieven Gereformeerde Kerk) invnr 649, 651;

Ac 520 (Gouda Secretarie-archief 1946-1975) invnr 292, 3764, 4291;

Videoproducties Stichting Boughaz;

Schoonhoven: secretarie archief 1960-1985, o.a. werkgroep huisvesting; buitenlandse arbeiders;

Moordrecht: secretarie archief;

Rapportage huisvesting Marokkanen 1968-1974;

Zorg voor Molukkers;

Zorg voor gerepatrieerden.

Het Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHC, voorheen Streekarchief Rijnstreek) in Woerden, voor Woerden en Bodegraven:

Archief Gemeente Woerden, 1936-1980;

Buitenlandse werknemers in Woerden, 1966-1980, invnr 1624;

Voorschriften en inlichtingen m.b.t. vreemdelingen, woonachtig in Woerden, 1932-1957, invnr 2905;

Verordening op de verblijfsgebouwen, 1976-1989, invnr 3098;

Archief Stichting Welzijnszorg Buitenlandse Werknemers Woerden, 1976-1987;

Archief Gemeente Bodegraven 1941-1979;

Comité Vluchtelingenhulp Bodegraven, 1956-196, invnr 10113;

Huisvesting Ambonezen in Bodegraven, 1964-1970, invnr 20061.

Het Streekarchief Rijnlands Midden (SRM) in Alphen aan den Rijn, voor Alphen aan den Rijn en Nieuwkoop:

Alphen aan den Rijn, archief secretarie:

Culturele minderheden; invnr 986/3/4/5; 987/1;

Zorg voor Molukkers: invnr 1361/2;

Overdracht en renovatie Zuid-Molukse woningen: invnr 170/3/4/5; 506; 813;

Capitan Jonker Stichting, Stichting Kaju Putih: invnr 1063/5;88/3;921/6;88/4;

Archief Opvang en begeleiding Rijksgenoten: invnr 1035/4;879/4; 785/7; 1153/3;

Hulpverlening aan buitenlandse werknemers en hun gezinnen:

invnr 782/1/2/3/4/5/6/7;986/3/4/5; 987/1;989/7/8; 96/1; 761/3;

Archief Gemeente Nieuwkoop (1930-1990): invnr 1447;

Het Internationaal Instituut Sociale Geschiedenis in Amsterdam:

Archief Werkgroep Buitenlandse Arbeiders Leiden.

250 |

In deze streekarchieven is het materiaal over migranten zeer beperkt. Het is vooral dankzij de wan-toestanden die er destijds heersten in pensions waar de gastarbeiders woonden, dat tenminste iets bewaard gebleven is. Gemeenten werden geconfronteerd met de slechte huisvesting en stelden vroeg of laat pensionverordeningen in. Daarover is in de archieven correspondentie te vinden en andere stukken. Ook zijn er soms archieven van plaatselijke werkgroepen buitenlanders bewaard gebleven. Daarnaast werd veel gebruik gemaakt van de archieven van de Stichting Meander. Voorheen heette Meander achtereenvolgens Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers 'Rijn en Lek', Stichting Welzijn Buitenlanders, Rijn en Lek, Centrum Buitenlanders Rijn en Lek. De aanleiding voor dit boek is het 40-jarig bestaan van deze instelling die altijd een centrale rol heeft gespeeld in de belangenbehartiging van migranten in dit gebied. Na publicatie van dit boek worden de archieven van Meander overgedragen aan de streekarchieven.

Een belangrijke bron vormden de berichten uit de regionale pers zoals Rijn & Gouwe en het Leidsch Dagblad, voorzover zij in bovenvermelde archieven te vinden waren.

Vindplaats citaten

Citaten uit originele documenten zijn letterlijk overgenomen, dus ook de vaak onconventionele spelling die indertijd werd gehanteerd zoals actie i.p.v. actie. Dit betekent ook dat soms fouten zijn opgenomen;

Hoofdstuk I

Citaat p. 11 uit: Notitie LVI Waarom buitenlandse arbeiders, 1966.

Citaat paragraaf keuring, p. 15 uit: Berger & Mohr 1975: 52.

Citaat paragraaf Werving: Marokko uit: Bel Ghazi 1982: 34-35.

Citaat paragraaf 'Reacties op werving' uit: Volkskrant, 17 april 1971.

Hoofdstuk II

Citaat p.23 uit: Arends & van Duin 1994: 52.

Citaat p.25 uit: Addis, A. 1982.

Citaat paragraaf Verordening uit: De Werkgever, NCW, 6 juli 1972, nr 14/15

Citaat paragraaf Verordening uit: Idem.

Citaat paragraaf Branden uit: Nieuwsbrief Buitenlandse Werknemers, CRM 2/1971:28.

Hoofdstuk III

Citaat p.35 uit: Rijn & Gouwe, 5 januari 1972

Citaat p.47/48 uit: Arends & van Duin 1994:10.

Citaat p.49 uit: Addis 1982:31.

Citaat p.49 uit: Bel Ghazi 1982: 101.
Citaat paragraaf Trefcentra uit: Jaarverslag Rijn & Lek, 1974:19.
Citaat paragraaf Voetbal p.52 uit: Goudsche Courant, 5 april 1974.
Citaat paragraaf Voetbal p.53 uit: Goudsche Courant, 18 juni 1986.
Citaat paragraaf Religie uit: Leidsch Dagblad, 21 oktober 1974.
Citaat paragraaf tbc uit: Nieuwsbrief Buitenlandse Werknemers, nr 13/14, 1967.
Citaat paragraaf Bejegening en confrontatie uit:
Rijn en Gouwe, december 1968.

Hoofdstuk IV

Citaat paragraaf Kop van Jut p.66 uit: Leidsche Courant, 1-2-1972.
Citaat paragraaf Relatie - en seksuele problemen uit: Algemeen Dagblad, 16 december 1970.
Citaat paragraaf Steunpunt Gouda uit: De Jongh e.a. 1984.

Hoofdstuk VI

Citaat paragraaf Westhaven p.122 uit: Rijn & Gouwe, 2 mei 1986.

Hoofdstuk VII

Passage over de Koninklijke Vereenigde Tapijfabrieken NV p.130 overgenomen uit:
Tuinstra, De Koninklijke Vereenigde Tapijfabrieken NV, inventaris van het SMH.

| 251

Hoofdstuk VIII

Citaat paragraaf Aktieonderzoek uit: R. Feddema, Interne INW-publicatie, 12-12-1983

Hoofdstuk IX

Citaat p.139 uit: Boskoopse Courant, 17 november 1972.

Hoofdstuk X

Citaat paragraaf Overtocht p.151 uit: Nieuws van de Dag, 11 juli 1969.
Citaat 1 paragraaf Tegen discriminatie uit: Accent, 17 oktober 1970.
Citaat 2 paragraaf Tegen discriminatie uit: Rijn en Gouwe, 15 oktober 1970.

Hoofdstuk XI

Citaat paragraaf Molukkers p.159 uit: Van Wijk, 1985: 30.
Citaat paragraaf Molukkers p.160 uit: Van Dam, 2006.
Citaat paragraaf Stichting Welzijnszorg p.174 uit: Woerdense Courant, 27 januari 1977.

Hoofdstuk XII

Citaat p.180 uit: Rijn & Gouwe, 5 januari 1972.
Citaat paragraaf Staat van pensions uit: Rijn & Gouwe, 8 oktober 1973.
Citaten paragraaf Molukkers uit: Beleidsplan 1986 Stichting Kaja Putih.

Hoofdstuk XIII

Citaten paragraaf Ter Aar uit: Rijn & Gouwe, 22 augustus 1970.

Hoofdstuk XV

Citaat paragraaf Marokkanen in Leiden uit: Informatiebulletin van de Werkgroepen Buitenlandse Arbeiders, januari 1974.
Citaat paragraaf Hollandse Constructie Werkplaatsen uit: Arends & van Duin 1994: 51-58.
Citaat paragraaf 'Grove types, echt werkmansvolk' uit: Weterings 1999:58.
Citaat paragraaf 8 maart vieringen p. 231 uit: van Steen, 2007: 172.
Citaat paragraaf 8 maart vieringen p. 232 uit: van Steen, 2007: 171.
Citaat paragraaf Omliggende gemeenten p.237-238 uit: Leidsch Dagblad, 26 maart 1966.
Citaat paragraaf Omliggende gemeenten p. 238 uit: Leids Dagblad, 25 november 1982.

Geïnterviewde personen

Omdat het materiaal in archieven zeer beperkt is, is veel aandacht gegeven aan de verhalen van betrokkenen. Wie kan beter de geschiedenis tot leven wekken dan degenen die het allemaal hebben meegemaakt? Wij hebben dertig mensen gesproken die de beschreven gebeurtenissen zelf hebben meegemaakt. Het gaat om mensen die zelf ooit als migrant of buitenlandse arbeider of als hun kinderen naar Nederland kwamen of die vanuit hun functie als personeelschef, maatschappelijk werkster, beheerder van een woonoord of gemeentebestuur met hen te maken kregen. Geïnterviewde personen zijn met hun volledige naam benoemd. Waar informatie afkomstig is uit spreekurdossiers, zijn voorletters gebruikt.

Bodegraven:

- De heer Melchers, oud-hoofd technische dienst Oud-Holland, maart 2008
- De heer Vreeken, oud-directeur orgelfabriek Eminent, 20-3-2008
- Mevrouw L. Jacobi-Stevanovic, oud-werkneemster Eminent, 7-2-2008

Leiden:

- Mevrouw J. Helder-Streder, oud-maatschappelijk werkster Verto / woonoord Zijldijk, Zeist 4-10-2007
- De heer Yusuf Kücüksen, oud-tolk en beheerder woonoord Zijldijk, 25-6-2007; 16-7-2007
- De heer Ramdas Leiden, oud-onderwijzer, Stichting Surinamers Leiden, 21-7-2008
- Mevrouw Cora Samethini, Indische Nederlander Leiden, Groningen 7-9-2008

Waddinxveen:

- De heer Rienk Feddema, oud-medewerker INW Rotterdam
- Mevrouw Saliha Benguedda, onderwijzeres, 16-6-2008

Diverse gemeenten:

- De heer Ali Chouli, oud-medewerker kwekerij Boskoop, oud-medewerker en oud-bestuurslid Stichting Rijn & Lek, Gouda 12-12-2007; 11-2-2008
- De heer Mohamed Ahmed El Houari, oud-medewerker Nieuw Werklust Hazerswoude oktober 2007, (interview Lahbib el Houari)
- De heer Lahbib El Houari, tweede generatie migrant Hazerswoude, oktober 2007
- Mevrouw Selma Akozbek, tweede generatie Koudekerk a/d Rijn, februari 2008
- De heer Chris Matitahatiwen, opbouwwerker Moordrecht, 22-4-2008
- De heer Tjabel Nieuwenhuizen, oud-medewerker Stichting Rijn & Lek
- De heer Aad van Montfoort, oud-beleidsmedewerker Gemeente Nieuwkoop, 26-07-2006 (interview C.Kaptijn)
- De heer Ton Arreman, oud-beleidsmedewerker gemeente Schoonhoven, 8-8-2006 (interview C.Kaptijn)
- De heer Van der Sluis, oud-personeelschef Koeleman Ter Aar, 26-7-2006 (interview C.Kaptijn).

Groepsgesprekken

Schoonhoven, 29-4-2008:

- De heer Slimani, Schoonhoven
- De heren Ameziane, oud-werknemers Plateelfabriek Schoonhoven
- De heer Damiri Allal oud-werknemer aannemersbedrijf Peltenburg

Alphen aan den Rijn, december 2006, m.m.v. Abdelghafour Ahalli:

- De heer Hassan Sawri Katwijk, oud-medewerker Rijn & Lek
- De heer Driss ben Hami, oud-voorzitter, el Fatah moskee, oud-medewerker Ruardy

Gouda m.m.v. Tjabel Nieuwenhuizen 13-12-2006:

De heer Lakili, oud-medewerker Compaxo
 De heer Hajji, tweede generatie
 De heer Moussaoui
 De heer Zakhri, oud-jongerenwerker
 Gouda m.m.v. Farid Soussan, 13-12-2007:
 De heer Dahman Achmed, oud-werknemer Steenland
 De heer Essabouni Abdeslam, oud-werknemer timmerfabriek Bouter, Bergambacht
 De heer Rachid Yakoubi, tweede generatie
 De heer Mohamed Kalei, oud-medewerker Campina Woerden
 De heer Mohamed el Ayati, oud-medewerker Oosthoek, Beton, Alphen aan den Rijn/ Melkunie,
 Gouda.

Geraadpleegde Literatuur

- Addis, A., *Gastarbeider in Nederland, een persoonlijk relaas*, Veen, Utrecht/Antwerpen, 1982.
- Akgündüz, A., *Labour Migration from Turkey to Western Europe, 1960-1974, a multidisciplinary analysis*, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2006.
- Arends, J. & Th. van Duin, *Allemaal Leidenaars. Eén stad, verschillende bewoners. Tien Leidenaars over hun leven en de stad*, LISWO, Leiden, 1994.
- Belghazi, H., *Over twee Culturen, Uitbuiting en Opportunisme*, Futile, Rotterdam, 1982.
- Ben Kaddour, F. & H. el Kaddouri, 'De Amazighbeweging in Marokko: van culturele en linguïstische werkelijkheid naar politieke erkenning', in: *SMT, Marokko uit de schaduw*, Aksant, Amsterdam, 2006.
- Berger, J. & J. Mohr, *Een Zevende Man, het verhaal van een gastarbeider*, van Gennep, Amsterdam, 1975.
- Boer, D.E.H. de, 'De hertog van Egypte en de Oosterlingen, Vreemdelingen en nieuwkomers in middeleeuws Leiden', in: Moes, J. et al (red), *In de nieuwe stad, nieuwkomers in Leiden, 1200-2000*, Dirk van Eck-stichting, Leiden, 1996.
- Bosma, U. & R. Raben & W. Willems, *Geschiedenis van Indische Nederlanders*, Bert Bakker, Amsterdam, 2006.
- Bovenkerk, F. & A. Eijken & W. Bovenkerk-Teerink, *Italiaans ijs, de opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1983.
- Braam, S. & M. Ülğür, *Grijze Wolven, een zoektocht naar extreem rechts*, Nijgh & van Ditmar, Amsterdam, 1997.
- Bruinessen, M. van & R. Koopmans & W. Smit & L. van Velzen, *Turkije in crisis*, Het Wereldvenster, Bussum, 1982.
- Bureau Onderwijs Gemeente Gouda, *Je zult maar anderstalig zijn.....*, Gouda, 1981.
- Dam, C.M. van, *Hoochwoert enzo, 1949-heden*, gemeente Woerden, 2006.
- Doel, H.W. van den, *Het Rijk van Insulinde, opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*, Prometheus, Amsterdam, 1996.
- Douwes, M., *Hongaren in Nederland, Nederlanders in Hongarije. Vijftig jaar na 1956*, Aprilis, Zaltbommel, 2006.
- Duin, T. van, 'Van gastarbeider tot stadgenoot, Allochtone nieuwkomers in Leiden vanaf de jaren vijftig', in: Moes, J. et al (red), *In de nieuwe stad, nieuwkomers in Leiden, 1200-2000*, Dirk van Eck-stichting, Leiden, 1996.
- Duin, Th.M. van & C.W. Gelauff-Hanzon, *Anti-discriminatiebeleid van de Provincie Zuid-Holland*, LISWO, Leiden, 1993.
- Elands, M. (red.), *Van strijd tot veteranenbeleid, het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger en zijn veteranen*,

- 1941-2001, Boom, Amsterdam, 2001.
- Ellemers, J.E. & R.E.F. Vaillant, *Indische Nederlanders en Gerepatrieerden*, Coutinho, Muiderberg, 1985.
- Groenendijk, K., 'Verboden voor Tukkers. Reacties oprellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twen-tenaren in 1961', in: *Wetenschap en Partijdigheid, opstellen voor André J.F. Köbben*, Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1990.
- Harst, G. van der & L. Lucassen, *Nieuw in Leiden, plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad (1918-1955)*, Primavera Pers, Leiden, 1998.
- Hart, D.M., *The Ait Waryaghar of the Moroccan Rif, an ethnography and history*, The University of Arizona Press, 1976.
- Helsloot, J., 'Het feest, de strijd om Zwarte Piet', in: Hoving, I. & H. Dibbits & M. Schrover, *Veranderingen van het alledaagse 1959-2000*, p. 249-271, Sdu Uitgevers, 's-Gravenhage, 2005.
- Herk, J. van & I. Waaijers, *Huisvesting van Buitenlandse Gezinnen in Leiden*, doctoraalscriptie, Wetenschapswinkel RUL, Leiden, 1980.
- Hoving, I. & H. Dibbits & M. Schrover, *Veranderingen van het alledaagse 1959-2000*, Sdu Uitgevers, 's-Gravenhage, 2005.
- Jong, R. de & E. Smeets & J. van den Ham & R. Starreveld, *Onderzoek naar de taalvaardigheid van Marokkaanse kinderen op de Goudse scholen*, 1981.
- Jonge, L. de, *Plateelbakkerij Schoonhoven, anno 1920*, Waanders Uitgevers Zwolle & Drents Museum Assen, i.s.m. Stedelijk Museum Gouda, 2003.
- Jongh, R. de & M. van der Laan & J. Rath, *FNV'ers aan het woord over buitenlandse werknemers*, COMT, Leiden, 1984.
- Kortenbach, C., *Allemaal Alphenaren*, Gemeente Alphen aan den Rijn afdeling Sociaal Culturele Zaken, Alphen aan den Rijn, z.j.
- Lucassen, L., 'Opgenomen in de frisheid van het Nederlandse onderwijs': gerepatrieerden en Molukkers op Nederlandse scholen, 1946-1969, in: Willems, W. & L. Lucassen, *Het onbekende vaderland, De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)*, SDU Uitgeverij, 's-Gravenhage, 1994.
- Manen, B. van, *Vrouwen te gast*, Feministische uitgeverij Sara, Amsterdam, 1979.
- Marokkaanse Stichting Horizon, *Gezichten*, Alphen aan den Rijn, 2004.
- Moes, J. et al (red), *In de nieuwe stad, nieuwkomers in Leiden, 1200-2000*, Dirk van Eck-stichting, Leiden, 1996.
- Noordam, D.J. & J.K.S. Moes & J. Laurier, *Door de wol geveerd, herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw*, Walburg Pers, Zutphen, 1998.
- Obdeijn H. & M. Schovers, *Komen en Gaan, Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*, Bert Bakker, Amsterdam, 2008.
- Offers, S.K., *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland 1960-1980*, Centrum voor de Geschiedenis van Migranten/ www.iisg.nl/cgm, 2004.
- Ooijen, H. van, *Mijn hoofd gaat alle kanten op*, Jan van Arkel, Utrecht, 1994.
- Smit, C., *Strijd om Kwaliteit, de geschiedenis van de Volkshuisvesting in de regio Leiden*, Primavera Pers, Leiden, 2006.
- Smit, C.B.A. & H.D. Tjalsma (red), *Leids Fabrikaat, een stadswandeling langs het industrieel erfgoed*, Primavera Pers, Leiden, 1999.
- Steen, A. van, 'Vrouwen kleurrijk vooruit! Internationale vrouwendag en de emancipatiestrijd in Leiden, 1978-2007', in: Dirk van Eck-Stichting, *Achttiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2006*, Leiden, 2007.
- Sunier, T., 'Moskeeën en de strijd om de openbare ruimte', in: Hoving, I. & H. Dibbits & M. Schrover, *Veranderingen van het alledaagse 1959-2000*, p. 315-331, Sdu Uitgevers, Den Haag, 2005.
- Tinnemans, W. (red), *L'Italianatá, de Italiaanse gemeenschap in Nederland*, Spinhuis, Amsterdam, 1991.

- Tinnemans, W., *Een gouden Armband, Een geschiedenis van mediterrane migranten in Nederland (1945-1994)*, Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht, 1994.
- Tuskan, E. & Ch. Jeurgens & J. Lucassen, *Cultureel Erfgoed Migranten, Collecties en beleid van openbare archiefinstellingen, Werkgroep migratiegeschiedenis*, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) & Centrum voor Geschiedenis van Migranten (CGM), Amsterdam, 2001.
- Valk, I. van der, 'Een loodzware erfenis, geschonden mensenrechten in Marokko', in: *Justitiële Verkenningen*, nr. 5, 2001, Den Haag, WODC.
- Veenman, J., *Rondom het Heimwee, een probleeminventariserend onderzoek onder Molukse ouderen*, Erasmus Universiteit/ ISEO, Rotterdam, 1986.
- Vogel, J., *Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenleven*, Sdu Uitgevers, Den Haag, 2005.
- Weterings, E.J. (red), *Leids Fabrikaat 2, geschiedenis van Leidse bedrijven*, Primavera Pers, Leiden, 1999.
- Wijk, N. van, *Ambon of Belanda?*, COMT, Leiden, 1985.
- Willems, W. & L. Lucassen, *Het onbekende vaderland, De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)*, SDU Uitgeverij Koninginnegracht, 's-Gravenhage, 1994.

Foto's en afbeeldingen

| 255

Martin Droog, p. 24, 119, 120, 121, 124

Bertien van Manen, p. 116

Wim Koen, p. 112

Marianne Boogaard, p. 43

Anthony Fairly, p. 55

Tjabel Nieuwenhuizen, p. 37

Archief Stichting Meander, p. 10, 12, 20, 26, 30, 33, 45, 48, 54, 56, 57, 65, 68, 70, 78, 84, 94, 134, 136, 169, 172, 176, 179, 185, 192, 199

Archief SMH, p. 101

Archief SRM, p. 194

Privé collecties:

De heer Kücüksen, p. 16, 17, 210, 215, 222

mevrouw Helder-Streder, p. 213, 225

mevrouw Jacobi-Stevanovic, p. 149

de heer Vreeken, p. 126, 144, 147, 152, 153, 156, 161

Selma Akozbek, p. 40

Guus Stöve, p. 74

De heer Ramdas, p. 235

Ineke van der Valk, p. 89

Selectie illustratiemateriaal: Tjabel Nieuwenhuizen en Ineke van der Valk

Over de auteur

Dr. Ineke van der Valk is werkzaam bij de Stichting Meander, Centrum voor Maatschappelijke Ontwikkeling in Zuid-Holland. Zij studeerde onderwijskunde en etnische studies en promoveerde op een tekstwetenschappelijke studie naar beeldvorming over migranten. Haar eerdere publicaties gaan over discriminatie en racisme, beeldvorming, geschiedenis van migrantenbewegingen, diversiteit en mensenrechten.

256 |